

Razgovori zagrebačkog nadbiskupa dr. Franje Šepera sa predsjednikom Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske Stjepanom Ivekovićem (1960-1963)

Na temelju bilješki Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske o razgovorima F. Šepera i S. Ivekovića prilog se bavi problematikom crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj odnosno u Jugoslaviji početkom 60-tih godina XX. st.

Još u vrijeme zatočeništva nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca¹ u Krašiću, dr. Franjo Šeper imenovan je bulom pape Pia XII. od 22. srpnja 1954. godine naslovnim nadbiskupom Filipopolskim kao koadjutor zagrebački "sedi datus", te je nakon službenog predočenja akta o imenovanju Ordinariju "sede impedita" dr. Franji Salisu-Seewisu i Prvostolnom Kaptolu zagrebačkom 20. rujna 1954. godine, preuzeo upravu Zagrebačke nadbiskupije.² Do navedenog imenovanja došlo je na prijedlog nadbiskupa Stepinca, koji je zbog nemogućnosti normalnog upravljanja nadbiskupijom predložio da upravu preuzme druga osoba, tj. dr. Šeper. Tim je činom dr. Šeper došao u situaciju da

¹ Nadbiskup Stepinac bio je osuđen na montiranom prosinu u rujnu i listopadu 1946. godine na 16 godina zatvora sa prisilnom radom i gubitkom političkih i građanskih prava u trajanju od 5 godina. Kaznu je izdržavao u zatvoru u Lepoglavi do 5. XII. 1951. god. kada ga komunistički režim premješta u kućni pritvor u rodni Krašić, gdje je ostao do svoje smrti 10. veljače 1960. god.

² Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke, br. III/1954., Okružnica naslovnog nadbiskupa koadjutora dr. Franje Šepera, od 30. rujna 1954. god. (Franjo Šeper je rođen 1905. god. u Osijeku, te se već 1910. god. s roditeljima doselio u Zagreb. Pohađao je pučku školu na Kaptolu, te maturirao u donjogradskoj gimnaziji 1924. god., a potom je stupio u Nadbiskupsko bogoslovno sjemenište. Iste godine nadbiskup Bauer šalje ga u rimski Germanicum na bogoslovne studije, gdje se sprijateljio s Alojzijem Stepincom, s kojim je zajedno zaređen 26. X. 1930. god. Od 1931. do 1935. godine bio je kateheta na I. ženskoj gimnaziji u Zagrebu, a potom nadbiskupov tajnik do 1941. god., nakon čega je do 1951. god. bio rektor Nadbiskupskog bogoslovske sjemeništa. Zbog pritiska komunističke vlasti (zbog procesa bogoslovima zagrebačke bogoslovije 1951. god.) 1951. godine premješten je za župnika župe Krista Kralja u zagrebačkom Trnju. Nadbiskupom koadjutorom "datom biskupskoj stolici" imenovan je 22. srpnja 1954. god., a biskupsko ređenje primio je 21. IX. 1954. god. Apostolskim administratorom Zagrebačke nadbiskupije imenovan je 24. ožujka 1958. god., te je u tom smislu nakon smrti kardinala Stepinca u veljači 1960. preuzeo upravu nadbiskupije, a 5. III. 1960. imenovan je zagrebačkim nadbiskupom metropolitom. Predsjednikom Biskupske konferencije Jugoslavije imenovan je 28. svibnja 1961. god., a 22. veljače 1965. god. Papa Pavao VI. imenovao ga je kardinalom, te 8. I. 1968. god. pročelnikom Svete kongregacije za nauk vjere, a tu je dužnost vršio do mjesec dana prije smrti koja je nastupila u Rimu 30. prosinca 1981. god.)

kao osoba koja zamjenjuje nadbiskupa Štepinca, koji je zbog zatočeništva spriječen u obavljanju svoje dužnosti, preuzme sav teret uprave Nadbiskupijom zagrebačkom, a time i obvezu kontaktiranja sa predstavnicima državne vlasti. Međutim nadbiskup Šeper nije bio sklon kontaktiranju s predstavnicima vlasti, kako zbog revolta prema istima zbog njihova postupanja prema nadbiskupu Štepinu, što zbog inače loših crkveno-državnih odnosa. Kontakti s predstavnicima vlasti uglavnom su svedeni na slanje pismenih predavki u slučajevima kada je to bilo posebno bitno. Nadbiskup Šeper je zadržao distancu prema predstavnicima vlasti i nakon što je 24. ožujka 1958. godine imenovan apostolskim administratorom Zagrebačke nadbiskupije. No nakon smrti kardinala Štepinca 10. veljače 1960. godine, kada u potpunosti preuzima upravu Zagrebačkom nadbiskupijom, te bude imenovan zagrebačkim nadbiskupom metropolitom 5. ožujka 1960. godine, morao je, iako nevoljko, preuzeti na sebe i obvezu održavanja razgovora sa predstavnicima vlasti.

Iako je nadbiskupu Šeperu bilo utoliko lakše upravljati Nadbiskupijom, jer su komunističke vlasti težile poboljšanju odnosa s Katoličkom crkvom, ipak je bio u nezavidnoj situaciji jer je komunistički režim u želji da prikaže kardinala Štepinca glavnim krivcem za loše crkveno-državne odnose, nastojao nadbiskupa Šepera prikazati popustljivijim u rješavanju tih odnosa, iako on to nikako nije bio.

U ovom radu bit će razmatrane bilješke Komisije za vjerska pitanja Hrvatske, o nekoliko razgovora predsjednika te Komisije Stjepana Ivekovića³ s nadbiskupom Šeperom, te neke promemorije o pripremama za te razgovore. S obzirom da su bilješke pisane od predstavnika jedne strane u razgovorima, ne može ih se uzeti kao potpuno vjerodostojne, te ih treba uzeti sa dozom opreza, dok se ne utvrdi da li je i crkvena strana vodila takve bilješke i ako jest dok ne budu dostupne, te se mognu međusobno usporediti.⁴ No dok nema takvih mogućnosti i ove bilješke, bez obzira na upitnu vjerodostojnost mogu pripomoći boljem razumijevanju crkveno-državnih odnosa u Jugoslaviji, i ulozi nadbiskupa Šepera u njima.

Navedeni razgovori vođeni su početkom 60-tih godina XX. stoljeća, u vrijeme postupnog popuštanja u crkveno-državnim odnosima, te početka održavanja II. vaticanskog koncila, ali i vrijeme provedbe nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, te na te razgovore treba gledati u kontekstu tih zbivanja, što će kod analize razgovora u nastavku ovog rada biti pojašnjeno.

Zašto je nadbiskup Šeper izbjegavao kontakte sa predstavnicima komisije za vjerska pitanja?

O tome zašto nadbiskup Šeper ne posjećuje Komisiju za vjerska pitanja pri hrvatskoj vladi, odnosno ne kontaktira usmeno s njenim predstavnicima, pojasnio je sam nadbi-

³ Stjepan Iveković bio je predsjednik Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske od 1959. do 1963. god., te je u skladu s novom politikom jugoslavenskih vlasti u svezi nastojanja da se poboljšaju odnosi sa Katoličkom crkvom, poticao kontakte sa svim katoličkim biskupima u Hrvatskoj, pa je u skladu s tim i on osobno nastojao što češće kontaktirati sa nadbiskupom Šeperom.

⁴ Nadbiskupski arhiv u Zagrebu ne posjeduje bilješke o navedenim razgovorima, niti ima informacija da su takve bilješke vođene i sa crkvene strane.

skup Šeper u razgovoru sa Josipom Ritigom nećakom poznatijeg svećenika i političara mons. Svetozara Ritiga.⁵ Josip Ritig u podsjetniku⁶ o razgovoru sa nadbiskupom Šeperom, održanom 19. listopada 1959. godine u 10 sati, piše da je posjetio nadbiskupa da ga u prvom redu obavijesti da je imenovan novi predsjednik Komisije za vjerska pitanja pri Izvršnom vijeću Sabora NR Hrvatske, te je isti (Stjepan Iveković, op. p.) istovremeno i član Izvršnog vijeća. Tu činjenicu J. Ritig je pojasnio kao namjeru vlasti da istakne važnost te funkcije i želju da se stvari sa Katoličkom crkvom rješavaju s biskupima "na ravnoj nozi". Također je kazao da smatra da bi bilo veoma dobro za crkvene interese da sam dr. Šeper uzme te stvari u svoje ruke i da sa Komisijom uspostavi osobne kontakte s pomoću kojih se stvari lijepo i prijateljski mogu riješiti.

Na taj prijedlog nadbiskup Šeper je kazao da je njemu veoma teško odlaziti na Komisiju iz sljedećih razloga koje navodi J. Ritig:

" I on – koji je zapravo samo jednom bio na Komisiji, i ostali prelati koji su ondje više puta u Komisiji bili, nisu nikada ili gotovo nikada nešto postigli. Morali su samo saslušati izlaganje da su i općenito i u nekoj pojedinačnoj stvari krivi biskupi i svećenici. Nikada se nije Komisija zauzela da se neka stvar pravilno i tolerantno riješi. S druge opet strane njemu taj posjet Komisiji predbacuju i prigovaraju, prave razne kombinacije koje su daleko od stvarnosti, tužakaju ga, kao što su to činili kad je išao u Rim, gdje su ga čak po novinama i ulici napadali da je tobože kriv za pogoršanje zdravlja kardinala Stepinca.⁷ Tako je na primjer posjet kod predsjednika Sabora (dr. Vladimira Bakarića op. p.), umjesto da popravi stvari učinio baš obratno, pogotovo kad je izišao komunikej u štampi, da "se razgovaralo o mogućnosti rada svećeničkih staleških društava", tako da je izgledalo da se on, Dr. Šeper, u tom pitanju ne slaže sa svojim kolegama iz katoličke hijerarhije."

Navedena praksa komunističke vlasti da stalno ističe nejedinstvo u crkvenoj hijerarhiji, te tako i nastojanje da se nadbiskup Šeper prikaže drukčijim, tj. tolerantnijim prema državnoj vlasti od kardinala Stepinca, imala je za svrhu prikazati u javnosti, da su za loše crkveno-državne odnose krivi pojedini krugovi u Katoličkoj crkvi koji ne dozvoljavaju

⁵ Monsinjur dr. Svetozar Ritig (1873-1961) bio je svećenik i historičar ali i političar. Od 1917-1941. god. bio je župnik župe Sv. Marka u Zagrebu. Godine 1918. bio je član Narodnog Vijeća u Zagrebu, a 1919-20. god. član Privremenog narodnog predstavništva u Beogradu. Punih 15 godina bio je gradski zastupnik u Zagrebu. U lipnju 1941. god., nedugo nakon uspostave NDH bježi u Primorje otkud kao simpatizer NOP-a 1943. god. pristupa partizanima. U svibnju 1944. godine postaje vijećnik ZAVNOH-a, a odmah zatim na III. zasjedanju ZAVNOH-a izabran je u Predsjedništvo ZAVNOH-a. U rujnu 1944. god. dolazi na čelo Komisije za vjerske poslove pri ZAVNOH-u, a poslije pri Predsjedništvu vlade NR Hrvatske. Bio je također narodni poslanik u narodnoj skupštini FNRJ i u Hrvatskom saboru. Dana 26. veljače 1946. god. postaje ministar bez portfelja u vladi NR Hrvatske. (više o dr. Ritigu, M. Akmadža, Prilog poznavanju političkog djelovanja mons. Svetozara Ritiga, Historijski zbornik, god. LIV, Zagreb 2001. god., str.137-158)

⁶ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond Komisije za odnose s vjerskim zajednicama (dalje KOVZ), Kut. 39, Podsjetnik dr. Josipa Ritiga, od 5. studenog 1959. godine

⁷ Kardinal Stepinac koji je u to vrijeme bio teško bolestan u zatočeništvu u Krašiću, imao je inače veoma negativan stav o Komisiji za vjerska pitanja, o kojoj je u jednoj svojoj izjavi američkom novinaru 1953. god. kazao, da navedena Komisija nema baš nikakva prava sa stajališta Katoličke crkve da išta odlučuje, jer da su biskupi autonomni da svojim biskupijama upravljaju kako žele. (V. Nikolić, Stepinac mu je ime, Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata, Knjiga prva, München-Barcelona, 1978. god., str. 413)

umjerenijim biskupima suradnju s državom, a ne državna antircrkvena politika. Tako i navedeni slučaj prikazivanja dr. Šepera kao osobe sklone popuštanju po pitanju svećeničkih udruženja, koje je predstavljalo možda najveći kamen spoticanja u crkveno-državnim odnosima,⁸ služi u svrhe stvaranja razdora u crkvenoj hijerarhiji. Međutim i ti pokušaji, a i navedene insinuuacije da Šeperovo ponašanje utječe na zdravlje kardinala Stepinca nemaju nikave osnove, jer je nadbiskup Šeper bio osoba od najvećeg kardinalovog povjerenja, čiji se stav po pitanju svih problema u crkveno-državnim odnosima nije ni malo razlikovao od stava kardinala Stepinca. Zbog tih politikanskih pokušaja komunističke vlasti, da za svoje interese prikaže eventualne razgovore sa nadbiskupom Šeperom, razumljivo je njegovo izbjegavanje tih razgovora.

U nastavku svog podsjetnika o razgovoru s nadbiskupom Šeperom, dr. Josip Ritig piše da je nadbiskup kazao da on i bez posjeta Komisiji za vjerska pitanja čini koliko je do njega da se prilike između Katoličke crkve i države poboljšaju, a smatra da nije na njemu krivica što to tako teško ide. Ritig također tvrdi da je nadbiskup Šeper istaknuo, da je njegovom zaslugom dr. Draganović (Krunoslav, svećenik i povjesničar, op. p.) otpučen iz Zavoda Sv. Jeronima u Rimu, te će podržavati novog rektora Zavoda dr. Kokšu u nastojanju da Zavod služi svrsi za koju je namijenjen i da se depolitizira.⁹ Nadbiskup je u nastavku naglasio da bi što se tiče suradnje s Komisijom za vjerska pitanja bilo drugačije kad bi ona radila kao u vrijeme mons. Svetozara Ritiga. Na to je J. Ritig kazao, da vjeruje da se to može i sada postići, ali da tomu mora sam nadbiskup i ostali biskupi pripomoći.

U nastavku razgovora ponovno se postavilo pitanje posjećivanja Komisije za vjerska pitanja od strane nadbiskupa Šepera. No nadbiskup je kazao da biskup dr. Lach često odlazi na Komisiju po raznim poslovima, i to uvijek u dogovoru s njim. Zatim je dodao da je biskup dr. Lach generalni vikar Zagrebačke nadbiskupije, pa je prirodno da on pred vlastima i vanjskim svijetom zastupa Nadbiskupiju, jer je to praksa u katoličkom svijetu. Također je kazao da kanonici od njega traže da se zauzme za njihove kurije po pitanju nacionalizacije, ali da bi se onda reklo: "sada kada su u pitanju njihovi trbusi i kuće, onda su se popovi genuli".

Na kraju svog podsjetnika o razgovoru s nadbiskupom Šeperom, dr. Josip Ritig konstatira da je nadbiskupu bilo stalo da se njegovo odbijanje posjeta Komisiji za vjerska pitanja shvati, te da je uložio puno truda da to pojasni. No treba voditi računa da je ovaj podsjetnik dr. J. Ritiga, sastavljen s njegovog gledišta, te se može smatrati subjektivnim, ali ipak pojašnjava neke moguće razloge negativnog stajališta nadbiskupa Šepera prema eventualnoj boljoj suradnji sa Komisijom za vjerska pitanja.

Nakon što je nadbiskup Šeper poslije smrti kardinala Stepinca održao nekoliko razgovora s predstavnicima državne vlasti, o tim njegovim razgovorima u Godišnjem iz-

⁸ Staleška udruženja katoličkih svećenika osnovana su na inicijativu komunističke vlasti s ciljem razbijanja jedinstva u Katoličkoj crkvi. U udruženja su se uglavnom učlanjivali niži svećenici zbog povlastica koje je država nudila, ali i zbog raznih pritisaka i ucjena od strane državnih vlasti. Kada je katolički episkopat Jugoslavije zabranio osnivanje udruženja i učlanjivanje svećenika u njih, to je postao glavni spor između Katoličke crkve i države uoči prekida diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Vatikana u prosincu 1952. godine (više o tome, M. Akmadža, Odnosi države i Katoličke crkve u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, magistarski rad, Zagreb 2001. god., str. 118-136).

⁹ Zavod Sv. Jeronima u Rimu bio je česta meta optužbi jugoslavenskih vlasti, koje su tvrdile da Zavod služi kao okupljalište svećenika i drugih lica koji provode neprijateljsku propagandu protiv Jugoslavije.

vještaju Republičke komisije za vjerska pitanja za 1961. godinu stoji, da se nadbiskup Šeper u osnovi držao vatikanskih principa, te je "ostao čist i neokaljan". Tome se dodaje da je nadbiskup Šeper nastupao "vrlo oprezno, hladno i računski, svodeći kontakte sa vlastima na najmanju moguću mjeru, nastojeći ih prikriti bojeći se reakcije najekstremnijih crkvenih krugova".¹⁰

Razgovor Šeper – Iveković 11. veljače 1960. godine

Nakon što je 10. veljače 1960. godine preminuo kardinal Alojzije Stepinac, postavilo se pitanje mjesta i ceremonije njegovog pokopa. S obzirom da su u prvom trenutku državne vlasti obavjestile nadbiskupa Šepera da se neće dozvoliti pokop kardinala Stepinca u zagrebačkoj katedrali, predsjednik Komisije za vjerska pitanja i član Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske Stjepan Iveković zatražio je razgovor sa nadbiskupom Šeperom radi detaljnog dogovora oko navedenog pitanja. Do razgovora je došlo 11. veljače 1960. godine u Nadbiskupskom dvoru na Kaptolu i trajao je od 17 do 18.35 sati.

Iveković je odmah započeo razgovor po pitanju pokopa kardinala Stepinca. Po navodima iz bilješke Komisije za vjerska pitanja o vođenom razgovoru,¹¹ nadbiskupa Šepera iznenadilo je postavljanje pitanja o pokopu kardinala s obzirom da se on o svemu dogovorio sa drugom Borisom,¹² te da će biti sve izvršeno kako je zatraženo od strane vlasti. U nastavku je nadbiskup Šeper kazao, da ima svoju primjedbu koju je kazao i drugu Borisu, ali to neka se smatra kao njegovo mišljenje i primjedba, ali ne kao žalba, jer će biti točno sve učinjeno kako vlast traži, kako ne bi došlo do nikakvih sporova, jer on to ne želi. Zatim je dodao da je njegova prva i osnovna primjedba, da ne vidi nikakvog razloga, da se pokop pokojnog kardinala ne izvrši u zagrebačkoj katedrali, jer je po crkvenim propisima tako određeno, tj. nitko od svećenika i drugih osoba ne može biti pokopan u crkvi, ali se biskupi pokapaju u svojim stolnim crkvama. No, dodao je da se pokorava odluci vlasti i da je već jučer kada je bio u Krašiću dao zapovjed da se pripremi grob u crkvi u Krašiću.

Na to je Iveković upitao da li će kardinal biti pokopan u crkvi u Krašiću ili u obiteljskoj grobnici. Na to je nadbiskup Šeper primijetio da ga je to isto pitao i drug Boris. No u svezi s tim nadbiskup Šeper je odgovorio, da se on osobno interesirao kod župnika u Krašiću da li je pokojni kardinal imao kakvu želju da se pokopa u svojoj obiteljskoj grobnici, te mu je odgovoreno da to nije točno, nego da je točno da je pokojni kardinal pred dvije do tri godine popravljao grobnicu svojih roditelja, ali da nije imao namjera niti je izrazio želju, da bi on htio biti tamo pokopan.

U nastavku razgovora nadbiskup Šeper iznio je i drugu primjedbu, koja se odnosila na to, da on ne razumije zabranu da svećenici koji bi željeli doći na pokop kardinala

¹⁰ HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 4, Sjednica Komisije za vjerska pitanja NRH, od 6. II. 1962. god., Prilog br. 1, str. 8

¹¹ HDA, KOVZ, Kut. 40, Pov. br. 25/6, Zabilješka Komisije za vjerska pitanja NRH o razgovoru nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije Ivekovića vođenom 11. veljače 1960. god. (zabilješka je dostavljena podpredsjedniku IV Sabora NRH Ivanu Krajačiću i Saveznoj komisiji za vjerska pitanja)

¹² A. Benigar navodi da se radi o nekom činovniku komunističke vlasti, no ne navodi ime (A. Benigar, Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal, II. izdanje, Zagreb 1993., str. 782)

Stepinca ne mogu doći. Kazao je da u tom pravcu već ima intervencija i upita od svećenika njegove biskupije, časnih sestara i drugih duhovnih lica, koji ga pitaju da li mogu doći na pokop, a on im mora odgovoriti da je odluka vlasti "ne". Dalje je kazao da je s tim problemom isto tako vezan i dolazak nekih najbližih suradnika pokojnog kardinala Stepinca, kao službenika Kaptola, koji bi svakako željeli doći, no s obzirom da je odluka vlasti da ne može nitko ići, on će je poštovati i sprovoditi u život.

Sljedeća primjedba nadbiskupa Šepera odnosila se na pitanje crkvenog obreda prigodom pokopa kardinala Stepinca. Naime nadbiskup Šeper je kazao da je prigodom razgovora sa drugom Borisom bilo govora o crkvenom obredu kojega je Crkva dužna dati pokojniku, te mu je rečeno da treba dati samo minimum od onoga što zahtijevaju crkveni propisi. Međutim, nadbiskup je naglasio da se tu ne radi ni o minimumu ni o maksimumu nego točno o određenim crkvenim propisima. Također je kazao da je tijekom dana prigodom razgovora tajnika Nadbiskupije sa drugovima iz Unutrašnjih poslova, tajniku saopćeno da se za dvanaest klerika koji trebaju sudjelovati u ceremoniji kardinalova pokopa moraju dostaviti točni podaci, tj. točan popis da se zna tko su oni, s obrazloženjem da se ne bi netko nepozvan i nepoželjan uvukao na pokop. Nadbiskup Šeper je kazao da nema ništa protiv toga, ali da ga to iznenađuje jer "valjda neće milicija svakom popu pogledati pod mantiju, da ustanovi tko je, što je i kakav je".

U nastavku razgovora nadbiskup Šeper je kazao da je pokop kardinala Stepinca predviđen za subotu u 10 sati, jer je to najpogodnije vrijeme, tj. pogodnije nego nedjelja, a ponedjeljak je predug rok.

Po navodima pisca bilješke o ovom razgovoru, nadbiskup Šeper se nekoliko puta vraćao na pitanje ceremonijala kardinalova pokopa, te je točno i detaljno pojasnio da će se cijeli ceremonijal, bilo da se vrši u Krašiću ili u Zagrebu striktno izvršiti u crkvi, te da neće biti nikakvih procesija, niti ophoda oko crkve, niti ikakvih izlazaka van crkvenih prostorija. Postavljajući pitanja o ceremonijalu kardinalova pokopa Iveković je stalno govorio o crkvi u Krašiću. Na ta pitanja nadbiskup Šeper je odgovorio da je ceremonijal isti bez obzira da li se vrši u crkvi u Krašiću ili u katedrali u Zagrebu. Nadbiskup je također nekoliko puta tijekom razgovora ponovio da će pokojni kardinal Stepinac biti prvi nadbiskup od XV. stoljeća na ovamo, koji neće biti pokopan u katedrali, te da on smatra da će vlast u inozemstvu pred vanjskim svijetom izgubiti na ugledu, jer ne dozvoljava pokop pokojnog kardinala Stepinca u katedrali.

U nastavku razgovora nadbiskup Šeper vrlo je oštro reagirao na informaciju da Staleško svećeničko udruženje sprema neku delegaciju koja će sa vijencem doći na pokop kardinalu Stepincu. Istaknuo je da on smatra da to ne bi bilo ni u kakvom slučaju ni taktično ni pravilno, jer da je baš to Udruženje "onaj nož koji je razorio srce kardinalu".¹³ No, dodao je, ako svećenici iz Udruženja dođu na pokop, to je druga stvar, jer dolaze kao svećenici, te ne bi bilo mjesta da dođu kao Udruženje.

¹³ Kardinal Stepinac bio je žestok protivnik Staleških svećeničkih udruženja (kraće nazivana ČMD, tj. ČMDaši po Ćiril-Metodskom društvu) i o njima se vrlo oštro izjašnjavao. Tako nadbiskup Stepinac u jednom pismu 23. srpnja 1954.god. (nije naznačeno komu je upućeno), piše:

"U pitanju ČMD napose biti nepopustljiv! To je čista izraslina pakla, da se razbije Crkva Božja. Zato sam već rekao nekim biskupima ako bi došao pokušaj osnutka tobožnje 'nacionalne Crkve', onda bez milosrđa gladio excommunicationis odsjeći trulež sa zdravog stabla Crkve i proglasiti to svemu puku po svim crkvama navevši razlog."

Razgovor Šeper – Iveković 12. veljače 1960. godine

Sutradan 12. veljače Iveković je u 12.30 sati došao ponovno nadbiskupu Šeperu i čestitao mu na novom imenovanju (12. veljače 1960. god. dr. Šeper je imenovan administratorom nadbiskupije).¹⁴ Nadbiskup je zahvalio na čestitki, te se ispričao što ga nije mogao ranije primiti, jer je upravo završio sjednicu kolegija na kojoj je razrađivan ceremonijal pokopa kardinala Stepinca u Krašiću.

Iveković je kazao da je došao u svezi jučerašnjeg razgovora vezanog za kardinalov¹⁵ pokop, jer da je o tom razgovoru i primjedbama izvijestio potpredsjednika Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske Ivana Krajačića, te da donosi konkretne prijedloge u svezi kardinalovog pokopa.

Na osnovi primjedbi nadbiskupa Šepera u svezi mjesta pokopa, Iveković je kazao da pokop može izvršiti Stolni Kaptol zagrebački gdje god on to želi i na koji način želi, tj. da nema nikakvih zapreka od strane organa vlasti da se pokop izvrši u katedrali u Zagrebu i da se održe svi ceremonijali koji su za takav pokop potrebni i propisani. Zatim je skrenuo pozornost na pitanje reda i zatražio potvrdu od nadbiskupa, da li se radi o takvom ceremonijalu kakvog ga je jučer izložio, tj. da se cijeli ceremonijal pokopa mora i može izvršiti samo u crkvi i da ne može biti nikakvih procesija i propovjedi van same crkve. Nadbiskup je to ponovno potvrdio, te se zahvalio Ivekoviću na toj gesti koja je učinjena od strane vlasti. Naročito se zahvalio samom Ivekoviću, koji je istakao da je to njegov prijedlog i da se zalagao za takvo rješenje.

Iveković je u nastavku razgovora kazao, da pošto je riješeno osnovno pitanje mjesta pokopa, sva ostala ograničenja, koja su nadbiskupu saopćena preko službenika Državne službe unutrašnjih poslova (DSUP-a) druga Borisa otpadaju i prema tome da je sam pokop pokojnika stvar Kaptola u Zagrebu, te da u svezi s tim neće biti potrebna nikakva druga traženja dozvola, odobrenja prolaza itd.

Nadbiskup je kazao da je stvarno ugodno iznenađen i da mu je prosto nemoguće snaći se u cijeloj toj stvari, jer je još danas ujutro tajnik Nadbiskupije Pišonić bio kod organa Unutrašnjih oposlava i da su isti zahtijevali naknadne ispravke, nadopune spisakova, da je podnesena Okružnica na pregled itd., a sada čitav teret pokopa i odgovornost u svezi s tim pada na Stolni Kaptol. Nadalje je kazao da je vremenski rok vrlo kratak, no ipak smatra da se pokop svakako treba izvršiti u toku sutrašnjeg dana, tj. u subotu i da nema potrebe taj termin odgađati. Kazao je da će o ovom trebati još dobro razmisliti kako izvršiti sve pripreme, jer da su sve obavijesti o pokopu u Krašiću razaslane na teren. Također da je i njegova Okružnica poslana na teren, te da i u obavijesti-

---

Isto tako u pismu od 23. kolovoza 1954. godine nadbiskup piše:

"A naši žalosni ČMDaši si utvaraju, da će oni stvoriti mir tobože između Crkve i države. Vidi se da nemaju pojma o biti komunizma... Molim Vas, upozorite na to i Vaše susjede, da se već dulje suška o tobožnjoj nacionalnoj Crkvi. Toga se ne treba ni najmanje plašiti, nego istupiti svom energijom." (E. K. Beluhan, Stepinac govori, Valencia 1967. god., str. 200 i 202)

¹⁴ HDA, KOVZ, Kut. 40, Zabilješka Komisije za vjerska pitanja NRH o razgovoru nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije Ivekovića, od 12. II. 1960. god.

¹⁵ Pisac bilješke u nastavku bilješke napominje da je nadbiskup Šeper u razgovoru svećenike nazivao "popovima", dok je Iveković koristio izraz "svećenici", a kad se razgovaralo o kardinalu Stepincu nadbiskup Šeper je govorio "pok. kardinal", dok je Iveković govorio samo "pokojnik" (Isto, poseban spis naslovljen kao Nastavak zabilješke)

ma i u Okružnici stoji da će se pokop kardinala izvršiti u Krašiću i da se u Krašiću već vrši cementiranje groba. No bez obzira na te teškoće kazao je, među kojima je posebno teško otvaranje kripe i uređenje kripe, smatra da će sve to moći na vrijeme izvršiti. Prigodom nabiranja navedenih teškoća spomenuo je i pitanje dobivanja furgona, na što mu je Iveković kazao da ukoliko naiđe na kakvu poteškoću što se tiče furgona ili čega drugog u svezi pokopa, neka se obrati na Komisiju za vjerska pitanja, koja će mu svakako pomoći u izvršenju tih poslova.

Na primjedbu Ivekovića da je pored organizacije ceremonijala jedan od vrlo važnih zadataka i organizacija reda unutar katedrale i da to povlači za sobom preuzimanje odgovornosti, da se eventualno ne dogode kakvi ispadi, nadbiskup je odgovorio da se to samo po sebi razumije da svu odgovornost za red u katedrali preuzima on i Stolni Kaptol i smatra da se neće naći nekakav luđak, koji bi ometao taj čin. Iveković je na to kazao, da organi vlasti ne misle organizirati nikakve kordone, niti postavljati miliciju pred katedralu, te radi toga obavještava nadbiskupa da ukoliko bi mu bila potrebna kakva intervencija ili organi vlasti, neka se obrati na dežurnu službu na telefon broj 02, gdje će moći dobiti svu moguću pomoć i obavijesti.

Nadbiskup je ponovno izrazio svoje naročito zadovoljstvo povodom toga što je cijela organizacija pokopa prepuštena Stolnom Kaptolu i što neće biti nikakvih naročitih mjera sigurnosti, te je ustvrdio da je siguran da će sve to proći u najboljem redu, miru i tišini. Razmatrajući problem dovoženja pokojnika u Zagreb, nadbiskup je kazao da će morati još jedanput detaljno čitavu stvar dogovoriti sa svojim kolegijem, ali smatra da bi bilo najbolje pokojnika dovesti u Zagreb u subotu rano ujutro, kako se kroz to ne bi napravila bilo kakva uzbuna, jer smatra da je subota najpogodnija za to, da je to radni dan i da na pokop neće doći mnogo ljudi. No, kazao je, čitavu stvar će morati još jednom vidjeti, jer samu organizaciju pokopa ima preko sebe tajnik Nadbiskupije Pišonić. Kazao je da je istoga zadužio da načini katafalk, te da postoji mogućnost da sve to bude gotovo možda još te večeri, tj. da se pokojnik prenese u Zagreb još te večeri.

Iveković je nadalje zamolio nadbiskupa da u Komisiju za vjerska pitanja javi samo vrijeme kada misle otpremiti pokojnika iz Krašića za Zagreb, kako bi se poduzele potrebne mjere da u prometu ne dođe do kakvog zastoja, što je nadbiskup vrlo rado prihvatio.

Nadbiskup je u nastavku kazao, da što se tiče pozvanika, da Stolni Kaptol nikoga nije pozvao i da nije uobičajeno da se bilo koga pozove na pokop osim sjemeništa, bogoslovijske, časnih sestara i nužno potrebnog broja ostalih funkcionera, koji se nalaze u Zagrebu, pa prema tome ne namjerava nikoga na pokop ni pozvati. Iveković je na to napomenuo da se u Komisiju za vjerska pitanja i u Izvršno vijeće Sabora obraćaju neki diplomatski predstavnici, predstavnici stranog tiska i drugi, te je zamolio nadbiskupa neka se javi Komisiji telefonski broj na koji bi se zainteresirani mogli obraćati za razne informacije, za dobivanje suglasnosti da prisustvuju kod samog pokopa itd., na što je nadbiskup da sve informacije daje porta Stolnog Kaptola.

Tijekom razgovora nadbiskup je nekoliko puta izrazio čuđenje da je stav službenika DSUP-a druga Borisa bio takav, a sada se cijela stvar najednput mijenja. Na to mu je Iveković odgovorio da je drug Boris službenik Unutrašnjih poslova i da se njegovi zahtjevi striktno temelje na pozitivnim zakonskim propisima, obzirom da se radi o zat-

voreniku, te da je drug Boris potpuno ispravno postupio. Nadalje je Iveković kazao da vlast u ovom slučaju čini jedan presedan i iznimku što se tiče pokopa pokojnika i da smatra da će nadbiskup to shvatiti kao dobru želju vlasti za uspostavljanje normalnih odnosa s Rimokatoličkom crkvom.

Nadbiskup je izrazio ponovno svoju spremnost za konstruktivnu suradnju, te se još jednom najljepše zahvalio kako Ivekoviću tako i vlastima, koje su omogućile da se pokop kardinala Stepinca izvrši na predviđen način u Zagrebu tj. u katedrali.

Vlasti su ovom prigodom shvatile upozorenje nadbiskupa Šepera da bi njihova odluka o zabrani pokopa kardinala Stepinca negativno odjeknula u svijetu, te to ne bi bilo zgodno za ostvarenje namjera jugoslavenske vlade o normalizaciji odnosa sa Katoličkom crkvom tj. Svetom Stolicom.

Ostale teme razgovora Šeper-iveković održanih 11. i 12. veljače 1960. god.¹⁶

Osim razgovora o pokopu kardinala Stepinca, razgovarano je i o drugim pitanjima vezanim za crkveno-državne odnose. Tako se razgovaralo o nekim suđenjima koja su u međuvremenu održana. U svezi s tim nadbiskup Šeper je kazao da je tek sad čuo, da je od čitave grupe oko Jeraka bio umiješan u delikt samo jedan fratar i to samo Jerak, a ostali su bili civili. Također je kazao da sa svoje strane osuđuje postupak i djelatnost cijele grupe, a napose Jeraka, koji to nikako nije smio raditi, niti je smio dozvoliti da se to radi. No, s druge strane nadbiskup je smatrao, da je nepravilno, obzirom da se radi samo o jednom popu, da se ta stvar generalizira na sve popove i razumljivo je da je kroz to generaliziranje došla pod udar Rimokatolička crkva, religija i naročito katehizacija, te da je samo jedan od 350 popova koji vrše katehizaciju načinio takvu glupost i zbog njega su svi ostali pod udarom, te smatra da je takvo generaliziranje nepravilno.

Na to je Iveković primijetio da na suđenju Jeraku i u optužnici i u završnoj riječi tužitelja i obrane nigdje nije bilo riječi o svim svećenicima, dakle nigdje se nije generaliziralo, nego naprotiv da se svugdje naglašava da se tu radi o pojedincu, koji je zlorabio svoj položaj svećenika, a ne o generalnom napadu na vjersku zajednicu.

Nakon toga poveden je razgovor o "Osječkom procesu",¹⁷ a povod tom dijelu razgovora bila je primjedba nadbiskupa Šepera, da na pokop kardinala Stepinca ne bi nikako bilo dobro da dođe Udruženje katoličkih svećenika s nekakvim vijencem. Na to je Iveković kazao, da je kod njega bila prije nekoliko dana delegacija Udruženja katoličkih svećenika sa nekim kanonicima iz Đakova, koja je vrlo energično tražila i molila, da se Đakovačka bogoslovija ne zatvori. Na to je nadbiskup Šeper primijetio, da je

¹⁶ O ostalim temama navedenih razgovora napravljeno je više skraćenih i proširenih bilješki naslovljenih kao Nastavak zabilješke, koje je trebalo usporediti i povezati, a iz njih nije uočljivo o kojim temama se razgovaralo 11., a kojim 12. veljače 1960. god. (HDA, KOVZ, Kut. 40, Pov. br. 25/1-60)

¹⁷ U siječnju i veljači 1960. godine u Osijeku je vođen proces protiv poglavara i bogoslova iz Đakovačke bogoslovije na čelu sa Ćirilom Kosom (kasnije imenovan biskupom Đakovačke biskupije) zbog, kako je stajalo u optužnici, proustaškog djelovanja. Od osmorice optuženih najveću kaznu je dobio Ć. Kos koji je osuđen na 7 godina, a najniže kazne iznosile su 2,5 godina strogog zatvora. (Vjesnik, Zagreb, 9. II. 1960. god., str. 6)

po njegovom mišljenju suđenje u Osijeku jedna velika greška UDB-e, da je čitao optužnicu, pratio tijek procesa i čuo neka usmena izvješća s tog procesa, te smatra da su u tom procesu neke stvari vrlo nategnute. Dalje je kazao, da je on s svojim suradnicima, razgovarao o Đakovačkom sjemeništu, te da su konstatairali da bi se za tako nategnute stvari moglo sve njih odmah pohapsiti i raspustiti sva sjemeništa. Zatim je kazao: "Na pr. uzmite ove mladiće, njih 150 do 200 koliko ih već u kojem sjemeništu i bogosloviji imade, koji su 365 dana u toku godine zajedno, a od toga svaki dan imaju 4-5 sati slobodno za pričanje o svojim ličnim i privatnim stvarima. Sigurno je da se u glavama tih mladića vrzma svega i svašta, i da u tih 365 dana sigurno padne i po koja nepovoljna riječ za današnji poredak, ili na pr. pjevali su pjesmu "Oj Ti Vilo Velebita", koja se već pjeva hiljadu godina, kada se nije ni čulo niti znalo za ustaše niti za Pavelića, koju smo svi mi učili u našim školama i sa velikim ponosom pjevali. To je danas u optužnici teška inkriminacija." Dalje je naveo primjer da vlasti govore da se u sjemeništima ne čita i ne dozvoljava čitanje državnog tiska. U svezi s tim je kazao da je to sasvim razumljivo, jer je taj tisak antireligiozan, pa ne mogu dozvoliti da se u bogoslovijama čita antireligiozni materijal. Zatim je iznio primjer kako kad je on studirao u Rimu, da se nije smjela čitati ni sva katolička štampa. Također je naveo primjer iz optužnice gdje se govori o jednoj knjizi sa latinskim naslovom, koju je imao kraj sebe na stolu, te je kazao da je to knjiga koja se izdaje u Rimu, a bavi se isključivo problemom katolicizma u svijetu, a u kojoj koliko je on nju do sada pratio nije bila spominjana Jugoslavija, niti se tretira problem Katoličke crkve u Jugoslaviji. Dalje je kazao da je jedna od teških inkriminacija u optužnici da je duhovnik prefekt skretao pažnju bogoslovima na čistoću hrvatskog jezika, tj. da je ekavština srbizam, te je iznio primjer da kada je on bio u zagrebačkoj gimnaziji imao je jednog Srbina za profesora hrvatskog jezika, koji je bio vrlo rigorozan i nije im također dozvoljavao nikakvu uporabu osim čistog hrvatskog jezika. Zatim je kazao da kad se uzmu ti primjeri i kada se hoće stvar nategnuti onda se sve to može tumačiti šovinizmom, respiriranjem nacionalističke mržnje itd., pa prema tome smatra da nije bilo ni nikakvog temelja za zatvaranje bogoslovije, jer ako se i radi o jednom ili dvojici bogoslova koji su negdje bili u nekim organizacijama vani, onda treba protiv tih poduzeti sve potrebne mjere, primjerno ih kazniti, a ne stvar generalizirati.

U nastavku razgovora nadbiskup je kazao, da kada je čitao presudu u novinama, da je vidio vrlo karakterističnu stvar, tj. da se kazne kreću od dvije i pol do sedam godina za optužene u osječkom procesu, a kraj tog članka u istoj rubrici pisalo je o suđenju jednoj ženi i kćerki koje su ubile svoga muža odnosno oca sa sjekirom i sasjekle ga noževima, te da su za to dobile svega skupa godinu i pol dana zatvora, te je kazao da je u ovom slučaju pao ljudski život, a da je kazna tako mala, usporedivši to s kaznama u osječkom procesu.

Na nadbiskupove navode Iveković je kazao da se vidi da je nadbiskup vrlo slabo i površno upoznat s materijalima samog procesa, te da mu je kazao da na osnovu izvađenih citata iz optužnice i krivo dobivenih usmenih informacija mora dobiti i pogrešnu sliku o samom procesu. Iveković je dalje kazao da bi bilo dobro da nadbiskup Šeper uzme cijeli materijal sa tog suđenja i da se s njim bolje upozna, pa će vidjeti da stvari ne stoje tako, te da će promijeniti svoj sud o tome i da će se uvjeriti da se u osječkom procesu nije išlo na generaliziranje stvari niti na udaranje protiv Rimokato-

ličke crkve. Naprotiv, kazao je Iveković, i pored tih teških zločina, inkriminiranih u optužnici nije se presuda protegla na samu bogoslovlju, nego su kažnjeni samo pojedinci, vinovnici takvog rada. Na to je nadbiskup kazao da mu je vrlo žao i da on nema vremena da sve to pročita, no da je takav utisak dobio o osječkom procesu na osnovu čitave optužnice i usmenih informacija.

Tijekom razgovora nekoliko puta potaknuto je pitanje Udruženja katoličkih svećenika. Razgovor o Udruženju započeo je kada je nadbiskup Šeper informirao Ivekovića o slučaju svećenika H. (puno prezime u dokumentu) župnika iz V.T. (puni naziv mjesta u dokumentu)¹⁸, u svezi čega je kazao da je Iveković pogrešno informiran, te smatra da Ivekovića izjava koju je dao pred jednim svećenikom tih dana, nije točna, tj. da je izjavio da je nadbiskup Šeper neljudski postupio prema starom svećeniku H. iz V.T. Na to je Iveković odgovorio da on nikakve izjave o H. nije davao, ali da mu je poznata stvar o H. s jedne strane, a s druge strane da je to njegov izborni kotar, pa ga stvar zanima. Na to je nadbiskup primijetio da je uvijek dobro čuti i drugu stranu, te je upoznao Ivekovića o tome da je svećenik H. iz V.T. 40 godina svećenik u toj župi, te da je oduvijek bio sklon pijanstvu, te je već prije trebao biti radi toga smijenjen, a ne radi toga, naglasio je nadbiskup, što je bio član Udruženja. No dodao je da tamo nije imao koga postaviti, jer mu je inače veliki problem popunjavanje župa sa svećenicima, pa se zato to pitanje tako dugo oteglilo i da je taj župnik u posljednje vrijeme sam zatražio svoju smjenu i pismeno se zagrozio Kaptolu u Zagrebu, da ukoliko mu ne pošalju smjenu da će on napustiti župu pa neka oni rade što hoće. To ih je, kazao je nadbiskup, prisililo da mu nađu zamjenu, što su i učinili, a što se tiče njegovog stana da im je sam svećenik H. kazao i na propovjedaonici, da on imade tri mjesta za mogućnost svog smještaja i to u svoju kuću u S., kod svoje gazdarice u V.T. i da ga je župnik iz Z. pozvao da kod njega može odsjesti. Nadbiskup je zbog toga smatrao da tu nema nikakvih poteškoća u pogledu smještaja svećenika H. van župnog dvora. Nadbiskup je dalje kazao da je župnik H. pravio smetnje novopostavljenom župniku, nije ga htio pustiti u župni dvor, nego je istom preporučio da ide u Z., gdje se može smjestiti sa svojom gazdaricom i da svaki dan putuje u V.T., kao što je on to sam činio kad je bio mlad. Nadbiskup je kazao da je poslije toga uslijedila jasno njegova energična intervencija, poslije koje je svećenik H. odstupio gornje dvije prostorije župnog dvora, te se preselio u podrumске prostorije župnog dvora. No, dodao je, takva situacija je nemoguća, jer su gornje prostorije takve da jedva omogućavaju ulaz iz jedne u drugu, te se takva situacija neće moći održati. Nadbiskup je dalje kazao da tako stoje stvari u ovom slučaju, te da se iz tog primjera vidi da on ne proganja svećenike zbog toga što su članovi Udruženja, iako smatra da bi morao poduzeti određene korake protiv svećenika koji se ne pokoravaju odlukama biskupa, tj. poznato je da su biskupi donijeli "Non licet" (Izjava Biskupske konferencije iz rujna 1952. god. kojom se osuđuju Udruženja i zabranjuje članstvo svećenika u njima), a kako se iz ovog primjera jasno vidi da on ne upotrebljava svoju vlast kako bi kažnjavao one koji ne poštuju ovu odluku biskupa. Zatim je naveo još jedan primjer koji to potvrđuje, tj. da je jednom svećeniku upravo sada također zabranio služenje mise, a nije član Udruženja, jer je isti sklon pijanstvu,

¹⁸ Puno prezime i naziv mjesta službovanja nisam naveo jer to ne bi bilo korektno, a sasvim je nebitno za prilog.

što su znali i vjernici u selu pa su istog opijali u gostionicama, pa su poslije od njega radili bedaka. Isti svećenik je jednom prigodom u pijanom stanju pao u grabu, odakle su ga morali voditi kući.

Na primjedbu Ivekovića da će vjerovatno biskupi promijeniti svoje mišljenje o Udruženju i skinuti "Non licet", nadbiskup se samo nasmijao i kazao da je za sada "Non licet" još uvijek na snazi. Na iznošenje gornjih primjera Iveković je dodao da se iz opisanog slučaja vidi da su svećenici, koji su u Udruženju bolji od ostalih.

U nastavku je bilo još razgovora o Udruženju i to u svezi jednog članka iz "Nove Poti", jednog slovenskog lista, gdje je neki doktor (nadbiskup se nije sjećao njegova imena) koji je pisao o tome i dao svoj prijedlog (nadbiskup je naročito naglasio da nije bilo cenzurirano) da se SK i Crkva trebaju ideološki obračunavati i raspravljati o pravilnostima svojih ideoloških postavki. Nadbiskup je kazao da se on s tim postavkama slaže, da su one pravilne i da bi ih trebalo podesiti u crkveno-državnim odnosima. Dodao je da Ustav i zakone ne treba miješati u ideološku borbu, i da ne treba tumačiti zakone pa i Ustav onako kako kome najbolje odgovara, već bi pred zakonima trebali svi biti jednaki.

Na to je Iveković dalje govorio o potrebi češćih kontakata preko kojih bi se rješavali svi sporni problemi. Nadbiskup Šeper na to je odgovorio da je on svakako za kontakte i da bi Komisija trebala biti ustanova u koju bi predstavnici Katoličke crkve dolazili i slobodno iznosili svoje mišljenje, probleme i zahtjeve. No, nadbiskup je kazao, da je na žalost bilo slučajeva koji govore obratno, te je naveo neke primjere kazavši, da se kod državne vlasti često puta više gledalo na agitaciono politički efekat nego na konstruktivni rad. Kazao je da je bio jednom prigodom u Komisiji i da se je poslije toga odmah išlo brže bolje to objaviti u tisku, pa čak i razgovori koje je vodio u Komisiji i da su neke stvari krivo iznijete. Zatim je kazao da je nakon imenovanja za koadjutora smatrao svojom dužnošću da posjeti dr. Bakarića, što je i učinio. Dodao je da mu je taj posjet bio vrlo ugodan, da je razgovarao s dr. Bakarićem oko jedan sat o mnogim problemima, a među inim bilo je spomenuto i pitanje Udruženja. No odmah drugi dan tisak je donio obavijest o tom posjetu, što je razumljivo, ali je tisak donio vijest u tom smislu kao da je u tijeku razgovora rješavano isključivo pitanje Udruženja i ništa drugo. Kazao je da nije točno da je u tijeku razgovora tretirano samo pitanje Udruženja, već su razmatrani i drugi problemi, no iz agitacijskih razloga bilo je potrebno da se u tisku na takav način prikaže stvar.

Nadbiskup je kazao da ga to smeta, te je dodao: "moram Vam reći, dok je bio još monsignor Ritig u Komisiji za vjerska pitanja, da smo kako tako koja pitanja mogli ipak riješiti, ali poslije njega nismo čak ni dobivali odgovore na naša pismena traženja." Dalje je kazao, da koliko god puta su se predstavnici Crkve pismeno obraćali nikada nisu dobili pismenog odgovora i da ne zna koji su za to razlozi, jer neke odgovore dobili su nakon dugog i dugog čekanja i to na način da je netko od predstavnika Crkve pozvan u Komisiju, te mu je nešto usmeno negativno odgovoreno i to je bilo sve. Kazao je da su zbog toga predstavnici Crkve smatrali da ako su tako bezvrijedna stranka da im se ni pismeno ne može odgovoriti, onda nemamo tamo što ni tražiti. Iznio je i primjer da je raniji tajnik Komisije Čačić jednom prigodom saslušao kanonika Bakšića, a poslije se služio njegovim izjavama, prijeteći mu čak da za iste može odgovarati pred sudom. Nadbiskup je također kazao da oni u kontaktima s Ko-

misijom ne traže ništa mimo zakona, ali zahtijevaju da se zakonski propisi poštuju kako s jedne, tako i s druge strane. U svezi s tim nadbiskup je dodao da predstavnici Crkve u Komisiji ne smiju iznijeti probleme onako kako ih oni sagledavaju, jer se uvijek moraju bojati da li će se na to pozvati krivična odgovornost ili ne. Napomenuo je da je razumljivo samo po sebi da Crkva ne misli iskoristiti Komisiju za protudržavni rad, ali kad se raspravlja o jednom problemu ne moraju svi imati jednake poglede a niti mišljenja za rješenja tih problema, pa bi prema tome trebalo biti dozvoljeno da to predstavnici Crkve otvoreno iznašaju, jer on smatra, tj. njegovo je mišljenje, da jedan konstruktivan rad može se odvijati samo onda ako će se otvoreno i iskreno razgovarati, bez bojazni od krivog shvaćanja, krivičnog gonjenja ili bilo kakve druge represalije upotrebljavati.

Najveći dio nastavka razgovora nadbiskup Šeper posvetio je pitanju katehizacije, napominjući da je pedagog i da mu je to bio životni poziv, te je dugo vremena radio na katehizaciji i da u tome ima uspjeha i posebnih iskustava.¹⁹ Govoreći o katehizaciji kazao je da su vlasti često puta prekrute i da se kažnjavaju svećenici radi toga što tjeraju djecu na katehizaciju, a s druge strane gotovo nikada se ne kažnjavaju oni učitelji koji sprečavaju učenike da pohađaju vjeronauk, ističući da je zakon za sve isti i da bi ga trebali svi poštivati. Naveo je primjer da su kažnjena samo dva učitelja, gdje se radilo čak o fizičkom obračunu učitelja s popom, te da je sud bio primoran da ih osudi. Dodao je da je naročito protuzakonito to što se vrši oštar pritisak na one učitelje i nastavnike, koji su i malo vjerski nastrojani, te im se onemogućava vršenje nastave i da se čak ide do istjerivanja ovakvih nastavnika iz službe. Zatim je citirao Miloša Žanka (jedno vrijeme bio Republički sekretar za prosvjetu i kulturu NRH), koji je na jednom Savjetu kazao da ne može biti učitelj ni nastavnik onaj koji vjeruje u Boga. Nadbiskup je u nastavku kazao da čim pročita u tisku da se je održala bilo kakva konferencija učitelja i nastavnika u vezi pojačanja ideološkog rada, da zna da će biti odmah juriš na popove i s terena se dobivaju izvještaji, koji potvrđuju da je pritisak povećan.

U nastavku je nadbiskup kazao da je dobro da vlast malo pritisne popove, kako bi i popovi na terenu malo bolje vidjeli i ozbiljnije shvatili svoj zadatak, ali da nevine učitelje i nastavnike ne bi smjela progoniti vlast radi njihovih vjerskih uvjerenja, jer po Ustavu i zakonima na to imaju pravo.

Na nadbiskupovo izlaganje Iveković je primijetio, da bi kako izgleda za Crkvu bilo dobro da organi vlasti malo više pritežu svećenike na terenu, kako bi iz njih postali mučenici. Zatim je kazao da nije cilj vlasti, da priteže popove, niti vlast to misli raditi.

Na to je nadbiskup kazao, da je točno da postoji i takav vid mučeništva, ali da je on protiv takvog mučeništva, tj. protiv takvih mučenika koji ne poštuju zakon, ali da traži da se zakon jednako primjenjuje na sve građane, kako na popove tako i na one koji imaju svoja vjerska uvjerenja. Zatim je kazao da pritisak koji se vrši na djecu prelazi sve granice. Dodao je da vlasti zahtijevaju sve generalije one djece koja pohađaju vjeronauk i da ponekad roditelji te djece imaju neugodnosti pred vlastima, navodeći

¹⁹ Nadbiskup Šeper je bio jedno vrijeme (1941.-1951.) rektor bogoslovnog sjemeništa u Zagrebu, ali je tu dužnost morao napustiti u listopadu 1951. godine zbog pritiska vlasti, nakon sudskog procesa bogoslovima sjemeništa, te je premješten na mjesto župnika župe Krista Kralja u zagrebačkom Trnju.

²⁰ O primjedbama nadbiskupa Šepera i drugih biskupa po pitanju katehizacije, Iveković je izvjestio Komisiju za vjerska pitanja NR Hrvatske na sjednici održanoj 8. ožujka 1960. godine, te je istaknuo da po

prmjera jedne žene koja je izgubila posao samo radi toga što je njen sin bio bogoslov.²⁰ Kazao je da mu dolaze nastavnici i učitelji, koji imaju svoja vjerska uvjerenja, iz dalekih krajeva, čak i do 50 kilometara udaljenih, kako bi vršili svoje vjerske dužnosti, a svjedno strahuju da ih neće netko vidjeti ili saznati. Dodao je da je bilo slučajeva gdje se za to i saznalo, pa su nakon toga isti bili pozvani na odgovornost. Zatim je kazao da jedan njegov dobar pop iz Zagreba ima sinovca kojemu se rodilo dijete, oba roditelja rade, pa mu je pop došao i molio ga da mu dozvoli krstiti njihovo dijete i to tajno u njihovom stanu, jer se sinovac bojao krstiti dijete u crkvi, jer se isti nalazi na istaknutom mjestu u službi. Nadbiskup je kazao da je to energično zabranio, te je kazao da je žalosno da jedan svećenik dolazi na takvu misao, ako u ovoj zemlji postoji Ustav i zakoni i da je prema tome ispovijedanje vjere slobodno, te da taj sinovac od popa treba naći toliko građanske hrabrosti da si krsti dijete u crkvi na javnom mjestu. No, kazao je, da taj sinovac koliko mu je poznato još nije krstio dijete u crkvi, te je dodao da takvih primjera ima još mnogo.

U nastavku razgovora nadbiskup je kazao da je tražio od svećenika i drugih ljudi, koji su mu dolazili žaliti se da trebaju sudskim putem tražiti ostvarivanje svojih prava, da mu kažu da li imaju za to svjedoka. Kazao je da su mu odgovorili da imaju svjedoke, ali da oni neće pred sudom svjedočiti bojeći se da ne dođu pod udar vlasti, te ne žele imati nepravilnosti. Zatim je dodao da u razgovoru sa nižim organima vlasti, a ponekad i sa višim, kada im je s crkvene strane ukazivano da je to protuustavno i protuzakonito, dobivaju odgovore "Ustav i Zakone smo mi donijeli, prema tome mi ih i tumačimo kako je nama potrebno". No kazao je da ni te izjave ne može dokazati jer nitko neće svjedočiti pred sudom.

Nadbiskup je kazao da zbog svega gore izloženog ima svoj prijedlog i svoje mišljenje, te da što se ideološke borbe tiče to treba prepustiti partiji i vjeri, a ljudi trebaju da ocjenjuju i da se opredjeljuju kao što to zakon i odobrava. Dodao je da bi Ustav i zakone trebali poštivati svi građani podjednako i da bi ih trebalo na sve podjednako i primjenjivati.

Na iznijete primjere Iveković je kazao da je nadbiskup uzeo nekoliko izoliranih primjera, da ih je generalizirao i da je zbog toga došao do krivog zaključka. Dalje je kazao, da se samo po posjetima zagrebačkim crkvama najbolje vidi da nitko ne proganja vjernike, jer da su te crkve uvijek pune vjernika, a da su ti ljudi ili roditelji djece koja idu na vjeronauk i aktivno sudjeluju u izgradnji svoje domovine Jugoslavije. Prema tome, kazao je Iveković, tu se radi o stotinama i stotinama tisuća građana ove zemlje, koji su vjerski zadojeni i nitko ne vrši nikakve progone i maltretiranje istih, jer da vlast čvrsto drži i provada Ustav i zakone u život, a uzimajući neke izolirane primjere isto je tako nepravilno kao što je nepravilno generalizirati o jednom pijanom popu, da su svi popovi pijanice.

Odgovarajući na navedeno nadbiskup je kazao da se slaže da stvari ne treba generalizirati, ali da život na svim stranama pokazuje toliko primjera, da je njemu vrlo teško

---

tom pitanju treba biti elastičniji i pronalaziti modus vivendi. Zatražio je da se o tome stavu upoznaju odgovorne osobe na terenu, te im se pomogne da usvoje stav da iz Crkve treba istjerati politiku a ne šikanirati je, jer se time Crkva pravi mučenikom, te se ne smije dozvoliti da se stvori front nevjernika i vjernika. (HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 2, Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja NRH, od 8. III. 1960. god.)

ne izvući iz toga zaključak, da je to određena politika vlasti. Na primjedbu Ivekovića da su zagrebačke crkve pune vjernika i da veliki postotak djece pohađa vjeronauk, nadbiskup je kazao da je to samo optička varka, jer da je broj crkava u Zagrebu ostao isti kao i prije rata kada je Zagreb imao 180.000 stanovnika, a da je trenutno Zagreb polumilijunski grad, te da mladež malo ide u crkvu, a da su u crkvama pretežito stariji ljudi.

U nastavku razgovora nadbiskup je kazao kako se Rimokatolička crkva nalazi u jednoj teškoj situaciji, u težoj npr. nego što su Srbi u Jugoslaviji. Kazao je npr. da pravoslavci ne moraju vršiti svaki tjedan svoje obrede, jer da ako pravoslavac ne ide ni po godinu dana u crkvu on još uvijek ostaje dobar vjernik, dok kod rimokatolika ako se ne ide redovno u crkvu, tj. ako se vjerski obredi ne vrše bar jednom na tjedan da se čini grijeh. Dodao je da je kod pravoslavaca uobičajeno da je krsna slava praznik u kući, a kod rimokatolika se slavljenje imendana čini skriveno, te smatra da se u Jugoslaviji što se tiče odnosa građana prema vjerskoj zajednici u najnepovoljnijem položaju nalaze katolici, pa još tu vlast kao što je gore izneseno u niz slučajeva pritisne, onda jasno da se to najviše odražava na katoličkim vjernicima. Zato smatra da je neobično važno da se zakonitost striktno provodi i da se ne događaju takva proganjanja vjernika kao što ih je on naveo.

Nadbiskup Šeper se osvrnuo i na svoj razgovor sa dr. Bakarićem, izražavajući žaljenje što je tiskao krivo interpretirao taj razgovor, ističući da tiskao općenito ima tendenciju da mnoge stvari prikazuje drugačije nego što su se dogodile. A to se ne bi smjelo činiti. Nadalje je u svezi tiska kazao da se Crkva nalazi u nepovoljnom položaju, jer da državni tiskao napada Crkvu, a Crkva nema mogućnosti odgovoriti na optužbe. Kazao je također da je o tome razgovarao i s drugom Borisom, koji mu je kazao da radnici u tiskarama neće tiskati crkvena izdanja. Nadbiskup je upitao zašto se s ovakvim stvarima operira kad to ne odgovara istini, te zašto onda radnici u beogradskim tiskarama vrlo rado i susretljivo tiskaju crkvene stvari i to za Rimokatoličku crkvu. Na to je Iveković kazao da se obrate Komisiji za vjerska pitanja, te da će im se pronaći tiskara u Zagrebu gdje će moći tiskati crkvene stvari. Nadbiskup se na tome zahvalio i iznio primjer izlaska knjige "Novac i religija", napominjući da je taj koji je to izdao zaradio dobar novac, oko 600.000 dinara i auto, a kad se čita ta knjiga dobiva se dojam da su svi popovi samo lovci na pare. Dodao je da ne želi negirati da je novac važna stvar i da Vatikan kao država i cijela Crkva treba novac, ističući da se svugdje vrše financijski poslovi, ali da na osnovu toga ne treba generalizirati i pisati da su svi popovi lopovi i samo lovci na novac, što je netočno i lažno. Kazao je da je on sin siromašnog krojača iz Osijeka i da je sa pet godina došao u Zagreb na školovanje, te je u jednoj od zagrebačkih gimnazija završio veliku maturu i za to vrijeme nije bio ni u kakvom sjemeništu ili drugdje. Kad je završio gimnaziju dobio je stipendiju za studij filozofije u Parizu, ali je to odbio i otišao u svećenike, smatrajući da mu je tu mjesto i poziv, pa prema tome nikakvi ga novci nisu odvucli u sjemenište nego njegov unutarnji poriv. Kazao je da takvih primjera ima na stotine i tisuće, iz čega se vidi da su svećenici preko tiska često napadani i klevetani, a da nemaju mogućnost odgovoriti, jer nemaju svog tiska ni tiskare.

Tijekom razgovora bilo je govora i o pokojnom kardinalu Stepincu, te je nadbiskup Šeper kazao da je bio prisutan kada je pok. Stepinac 1941. god., saznajući da se u vilij

Weiss nalazi oko 400 Srba i Židova koji su trebali biti pobijeni, telefonski intervenirao kod nekog "glavešine" NDH, ali da on ne zna tko je bio na drugoj strani telefona, te da je Stepinac bio vrlo energičan tražeći da se smjesta oslobode nevini ljudi. Također je kazao, da pošto je bio kardinalov tajnik, da zna i to da je 1944. god. trebao doći Luburić (Vjekoslav Maks, ustaški general, op. p.) sa svojom grupom da ubije Stepinca, navodno zato što nije pravi Hrvat.

Daljni tijek razgovora skrenuo je na već spominjanog druga Borisa iz UDB-e. Nadbiskup je naime pitao Ivekovića zašto drug Boris, koji je nekoliko puta s njim kontaktirao, uvijek se predstavlja svojim ilegalnim UDB-ovskim imenom. Dalje je kazao da u Zagrebu u crkvenim krugovima o drugu Borisu kolaju svakojake fantastične informacije, da je iz Karlovca, pa da je iz Zagreba i da ne razumiju da kad na Kaptol dolazi jedan službeni predstavnik, po službenom poslu, da se predstavlja pod ilegalnim UDB-ovskim imenom. Zatim je kazao, da ga je jednom prigodom drug Boris saslušavao deset sati o djelatnosti unutar sjemeništa i bogoslovije u Zagrebu i to u ono vrijeme kada je bio rektor bogoslovije. Kazao je da je sva sreća da je u to vrijeme bio na dopustu, da se upravo vratio s dopusta i da ga je ujutro u 6 sati probudio vratar jer je bila UDB-a na vratima. Nadbiskup je kazao da je sva sreća da on ništa nije znao o djelatnosti tih grupica u sjemeništu, koje su po njegovom mišljenju radile vrlo naivno, da su pisali letke u sjemeništu i prilikom izleta u Rijeku i Zadar bogoslovi su te letke slali svojim poznatima, te je kazao da nije trebala velika mudrost da se odmah zna odakle vjetar puše. Dodao je da o tim stvarima ništa nije znao, ali da je i znao da je razumljivo da kao rektor ne bi ništa rekao, dodajući da ga je za to drug Boris saslušavao deset sati i to stalno pod svojim ilegalnim imenom. Nadbiskup je zatim pitao "pa zar se stvarno ne smije znati ime tog famoznog druga Borisa".

Iveković mu je na to odgovorio da po svemu izgleda da nadbiskup ima veliki respekt pred drugom Borisom, pa vjerovatno nije drugo čuo osim njegova imena, rekavši da se drug Boris stvarno zove Boris i da se preziva Ilej, i da se svaki put tako i predstavljao, jer mu je to bila i dužnost da se predstavi kao organ DSUP-a NRH, čiji je on i službenik, no da je vjerovatno on na nadbiskupa Šepera ostavio vrlo neprijatan utisak, te da mu je zato prezime prečuo. Nadbiskup je kazao da je to moguće, ali da se on ipak ne sjeća da je drug Boris kazao bilo što drugo osim imena.

U nastavku razgovora nadbiskup je ukazao na probleme nacionalizacije²¹ ističući da bi te probleme trebalo što prije riješiti, i to dogovorno kako najbolje odgovara i jednoj i drugoj strani. Zatim je postavio zahtjev da se trebaju riješiti pitanja kurija kanonika na Kaptolu, samostana u Vlaškoj ulici i objekata sjemeništa na Šalati. Naglasio je da je o tim pitanjima razgovarao i sa drugom Holjevcem (Vječeslavom, tada predsjednik NO grada Zagreba, op. p.) i da se nada povoljnom rješenju, naročito što se tiče samostana časnih sestara u Vlaškoj ulici. Kazao je da je nacionalizacijom nepravilno došao pod udar taj samostan, da se u tom samostanu nalaze časne sestre već vrlo dugo vremena i da je točno da je još i danas vlasnik Nadbiskupija, međutim da on ima od prije dvije godine odobrenje Vatikana da to smije prenijeti na časne sestre, tvrdeći da za svako otuđenje

²¹ Radi se o provedbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. godine, po kojem je Katoličkoj crkvi oduzet veliki broj stambenih zgrada i raznih crkvenih objekata, te građevinskog zemljišta, posebice u središtima velikih gradova.

bilo kakve nekretnine mora imati suglasnost Vatikana, žaleći što nije sproveo suglasnost i za stambenu zgradu zvanu "Vatikan" u Vlaškoj ulici i da nije razdijelio stanove svojim prijateljima, jer da takvo odobrenje ima od Vatikana i da mu je žao što je zakasnio, ističući da je ovo drugo stvarno samostan, ali da prenos nije mogao izvršiti iz tehničkih razloga pa je to pitanje ostalo otvoreno. Kazao je i da je tamo bila Komisija koja je pregledala u kakvim uvjetima žive te časne sestre, da spavaju na tavanu i preskaču preko greda kada idu na spavanje i da bi stvarno to pitanje trebalo riješiti.

U svezi kurija je kazao da su ga njegovi kanonici nagovarali da otiđe kod vlasti i razgovara o nacionalizaciji, no on je to odbio i kazao da o materijalnim problemima nikada ne želi razgovarati, jer da je i mnogoj sirotinji oduzeta zgrada iznad tri stana, koji su cijeli život kucali novce da bi mogli živjeti pod stare dane, a sada da on ide intervenirati za kurije, pa da im se to pusti onda bi svi prstom ukazivali na njih i govorili kako su se popovi slizali sa vlašću i kako im zbog toga vlast ostavlja kurije. No kazao je, da ipak smatra da bi trebalo imati u vidu da se prigodom provođenja ove nacionalizacije Katoličkoj crkvi uzimaju milijarde vrijednosti, da su Crkvi kurije neophodno nužne, te da smatra da će vlast to imati u vidu.

Za sjemenište na Šalati je kazao da bi bilo najbolje da vlasti daju procijenjenu naknadu u novcu, te da se Crkvi odobri potrebna lokacija, napominjući da se Nadbiskupija nije vjenčala za Šalatu i da bi joj i neka druga lokacija isto tako dobro odgovarala kao i sadašnja. Kazao je da je na Šalati treća crkva po veličini u Zagrebu po svojim umjetninama koje su u njoj pohranjene. Napomenuo je da bi se trebalo ugledati na Slovence, što su učinili sa onom crkvom, koja se nalazila u prostoru gdje su trebali graditi prostorije za VII. Kongres SKJ. Kazao je da im se do sada nije dala lokacija i da ih se guralo negdje van Maksimira u Dubravu ili na neka druga mjesta. Kazao je da treba imati u vidu u slučaju Šalate, da treba polaziti od realne procjene kako bi Nadbiskupija na toj novoj lokaciji mogla podignuti sebi ono što joj je za njene potrebe nužno, te da je on odmah voljan da se ta stvar raščisti, ističući da je predstavnik vojske koja je zaposjela sjemenište na Šalati veoma krut, te se s njim ne može razgovarati. Napomenuo je da se ovdje radi samo o odgovarajućoj lokaciji i odgovarajućim sredstvima i o ničem više, te da se ne slaže da im se dade samo nešto para kako bi mogli podignuti prizemlje ili I. kat, a istu zgradu ne bi mogli dovršiti. Također je istaknuo da se Crkva često po ovim i sličnim pitanjima obraćala pismeno organima vlasti ali da nikada nisu dobili pismeni odgovor, te je upitao, "zar nismo zavrijedili da nam se na naša pismena pitanja pismeno i odgovara".

Iveković je odgovorio da će se za iste probleme zainteresirati, te da će se pitanje nacionalizacije riješiti u duhu Zakona. Na to je nadbiskup kazao da je on uvijek spreman na konstruktivan razgovor.

Na kraju razgovora²² nadbiskup se založio za svoga ekonomu Pukljaka, koji se nalazio u zatvoru, pitajući zašto ga s obzirom na teško zdravstveno stanje vlast ne bi pustila do početka suđenja.

²² U prilogu bilješki o navedenom razgovoru pisac bilješke napominje da je nadbiskup Šeper izvjestio Ivekovića, da ga je posjetio Srbin Vidaković umirovljeni profesor tehničkih nauka i izrazio mu sućut povodom kardinalove smrti, te je govorio o zaslugi kardinala Stepinca za spašavanje Srba u vrijeme NDH, te da je njegovom intervencijom jednom prigodom spašeno oko 500 srpske djece.

O navedenim razgovorima sa nadbiskupom Šeperom, Iveković je izvijestio Komisiju za vjerska pitanja NR Hrvatske na sjednici održanoj 21. travnja 1960. godine, te je izrazio zadovoljstvo što je nadbiskup Šeper održao obećanje da će pokop kardinala Stepinca proći u najboljem redu, bez političkih zlouporaba.²³

Razgovor Šeper-Iveković 4. svibnja 1960. godine

Po navodima pisca bilješke o razgovoru između nadbiskupa dr. Franje Šepera i predsjednika Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske Stjepana Ivekovića, vođenog u prostorijama Komisije 4. lipnja 1960. godine u vremenu od 10 do 11.30 sati, do ovog razgovora došlo je na inicijativu nadbiskupa Šepera.²⁴

Na početku razgovora nadbiskup Šeper zahvalio je Ivekoviću na čestitki koju mu je poslao prigodom njegovog imenovanja (5. ožujka 1960. god. dr. Šeper je imenovan zagrebačkim nadbiskupom metropolitom, op. p.), te je nabacio kako su o imenovanju vlasti znale prije nego je on imao namjeru da tu vijest objavi. No ipak je dodao da mu je nadbiskup Ujčić, koji je primio dopis iz Vatikana kazao da je on o imenovanju obavijestio Saveznu komisiju za vjerska pitanja. Dalje je napomenuo da se i u običajima Crkve kod takvih imenovanja nešto promijenilo, jer da bi normalno bilo da se najprije njega pitalo da li na to pristaje, te bi mu se dao rok od tri dana za razmišljanje i tek po njegovoj suglasnosti ide se na formalno imenovanje. Dodao je da međutim Vatikan izgleda više ne primjenjuje ovu proceduru, već ga se jednostavno postavilo i stavilo pred gotov čin, a njegova suglasnost je postala čisto formalna. Također je napomenuo da on nikada nije imao ambicija da postane nadbiskup, već bi mu najljepše bilo da je negdje župnik, kao što mu je lijepo bilo kada je bio župnik u župi Krista Kralja u Trnju.

Prije početka razgovora o ostalim temama, nadbiskup je zamolio da se odobri viza njemu i njegovu tajniku Pišoniću, jer da namjeravaju ići na Euharistijski kongres u München, te bi po povratku posjetili kardinala Koniga u Beču.²⁵ Zatim je pokazao Ivekoviću dva pisma koja je dobio iz Münchena u kojima mu javljaju kako neće biti dozvoljene nikakve političke manifestacije na Euharistijskom kongresu, te da će im biti jako drago ako dođe netko iz Jugoslavije. Napomenuo je da je zadnji put bio na Euharistijskom kongresu 1938. godine sa pokojnim kardinalom Stepincem u Budimpešti kada se već osjećao ratni duh, te nikoga iz Njemačke nije bilo, i da se sad jako veseli odlasku na kongres. Zamolio je da mu se na vrijeme odgovori zbog rezervacije smještaja. Iveković mu je obećao da neće biti problema, te da ukoliko treba devizna sredstva da se obrati Komisiji.²⁶

²³ HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 2, Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja NRH, od 21. IV. 1960. god.

²⁴ HDA, KOVZ, Kut. 40, Pov. br. 25/2-60, Zabilješka Komisije za vjerska pitanja IV Sabora NRH

²⁵ Kardinal Konig bio je osobni Papin izaslanik na pokopu kardinala Stepinca, te je po povratku sa pokopu u Austriju, zadobio teške povrede u prometnoj nezgodi kod Varaždina.

²⁶ Nadbiskup Šeper je pismeno intervenirao kod organizatora Euharistijskog kongresa da se ustaškoj emigraciji onemogući sudjelovanje na kongresu. Na kraju je nadbiskup Šeper odustao od odlaska na kongres, a razlog tomu je po navodima Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske nastup emigracije na kongresu, jer nadbiskup nije želio kvariti odnose sa jugoslavenskim vlastima. Također je napomenuto

U nastavku razgovora nadbiskup Šeper je ponovio molbu iz prethodnog razgovora, da Komisija intervenira za ekonomu sjemeništa Bogoslovskog fakulteta Rudolfa Puljaka, koji je osuđen u Skopju na 20 mjeseci zatvora. Zamolio je da mu se kazna pretvori u uvjetnu kako ne bi išao u zatvor, jer je teški bolesnik i vjerovatno će morati na operaciju. Također je zamolio da se nešto poduzme u svezi optužnice, koja je podignuta protiv jednog isusovca (Škvorca), koji je inače vrstan propovjednik, a već je bio suđen radi svojih propovjedi, no ovaj put nadbiskup je preporučio Ivekoviću da pogleda optužnicu, koja je po njegovu mišljenju stvarno smiješna.

Nadbiskup je također naveo da u zadnje vrijeme njegovi župnici imaju neprilika u svezi svojih propovjedi, jer ih se često poziva na saslušanje i kažnjava radi nekih inkrimiranih rječi, koje su navodno izrekli u svojim propovjedima, a stvarno kada bi se uzela propovjed u cjelini, vidjelo bi se da u njima nema nikakvih neprijateljskih istupa protiv države, te su u nemogućnosti održati normalnu propovjed, a da ne budu pozvani na odgovornost. Zatim je naveo dva primjera u svezi svojih vlastitih propovjedi.

Kao prvi takav primjer nadbiskup je naveo svoju propovjed povodom smrti Pape Pia XII (preminuo 1958. god.), kad je u dvije-tri rečenice aludirao na pisanje stranog tiska, što se ticalo i jugoslavenskog tiska, koji je prepisao neke stvari iz stranog tiska, a cjela njegova aluzija odnosila se na to da tisak nije s dovoljno pijeteta pisao o pokojnom Papi Piu XII., jer da se nad pokojnikom ne bi smjelo tako govoriti. Na to je naveo da onaj koji je slušao propovjed, vjerovatno nije razumio što je "pijetet" pa se iz njegove rečenice izvuklo, da je on tom svojom rečenicom vrijeđao vjerske osjećaje, jer je tisak pisao o Piu XII. kao o političaru i poglavaru Vatikana a ne kao poglavaru Katoličke crkve, što znači, kazao je nadbiskup, "ja sam govorio o političkoj ličnosti pa sam prema tome povrijedio vjerske osjećaje, jer sam u crkvi govorio o političaru".

Kao drugi takav primjer nadbiskup je naveo svoju propovjed o karakteristikama tadašnjeg doba, gdje je govorio o napretku tehnike, a sa druge strane i o moralnoj dekadanci. Nadbiskup je kazao da je u toj propovjedi doslovce citirao državni tisak, ali u saslušanju mu je predbačeno da je htio predusresti akciju koju su poduzeli biskupi u svezi biskupske poslanice (nije navedeno koje), koja je poslana maršalu Titu, iako je on tada, iskreno priznajući, potpuno zaboravio na tu poslanicu. Zatim je dodao da tim povodom nije imao nikakvih neprilika od strane vlasti, no da danas dobiva pritužbe od svojih župnika sa sviju strana, koji su radi koje istrgnute riječi ili rečenice pozivani na odgovornost, salušanja pa i kažnjavanja, te moli Komisiju da se zainteresira za ova najnovija proganjanja njegovih svećenika, jer da se takvim stalnim pozivanjem na odgovernost dovode svećenici u nemoguć položaj održavanja normalnih vjerskih obreda. Govoreći o navedenim kažnjavanjima, dodao je da je vlast učinila to da se govori o beatifikaciji kardinala Stepinca, jer da nitko sigurno ne bi postavio to pitanje da ga vlasti nisu zatvorile.

U nastavku razgovora nadbiskup je zamolio da se Komisija zainteresira za zaplijenu dviju knjiga, koje je tiskala Nadbiskupija, a tužilaštvo je pokrenulo postupak i rješenjem sudske odluke knjige je trebalo povući (pisac bilješke napominje da je isti problem nadbiskup iznio i Bakariću²⁷). Također je Nadbiskupija izdala u 4 knjige

da su u ignoriranju emigracije bili jedinstveni svi biskupi iz Jugoslavije. (HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 2, Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja NRH, od 15. IX. 1960. god.)

²⁷ Istoga dana 4. svibnja 1960. godine nadbiskup Šeper posjetio je predsjednika Sabora NRH dr. Vladimira Bakarića, koji mu je uzvatio posjet 9. svibnja 1960. god.

"Priručnik" za župnike za sastavljanje propovjedi, a tužilaštvo je navodno u četvrtoj knjizi "Priručnika" pronašlo nekoliko rečenica koje je smatralo antinarodnim, te je u svezi s tim stavljena zabrana i zaplijena knjiga. Ovaj problem nadbiskup je naveo iz razloga, što Nadbiskupija stvarno nije u mogućnosti da putem ovako pisanih dokumenta kontaktira sa svojim župnicima s jedne strane, a s druge strane takva tiskanja koštaju i nekoliko milijuna dinara, a onda se nakon tiskanja moraju povući. Te četiri knjige tiskane su zbog pomoći župnicima za propovjedi, a jedna od najtežih inkrimiranih rečenica nalazila se u četvrtoj knjizi, a nadbiskup je pojasnio da je cijela rečenica citirana iz Svetog pisma izrečena po Sv. Pavlu prije 1900 godina, a zbog tog citata zaplijenjene su sve četiri knjige. Kao drugi problem u svezi s tim, nadbiskup je iznio činjenicu da Nadbiskupija više nije u mogućnosti povući sve knjige od župnika, pa milicija sada ima pravo vršiti pretrese biblioteka svih župnih dvorova dok se sve knjige ne pronađu, te su svi župni dvorovi pod prijetnjom da će se vršiti premetačina.

Kao sljedeći problem nadbiskup je postavio pitanje katehizacije, odnosno liberalizacije odnosa prema djeci i roditeljima, čija djeca posjećuju katehizaciju (pisac bilješke napominje da je isti problem nadbiskup iznio i kod Bakarića). Predložio je da bi se Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica objavio i pročitao po svim školama kako bi ga i učitelji mogli primjenjivati.²⁸ Naročito je istaknuo pitanje stalnog kontroliranja u školi kod učitelja, koja djeca idu na vjeronauk, a koja ne idu na vjeronauk. Kazao je da na upit predstavnika Crkve zašto se ta pitanja postavljaju, dobivaju odgovor da je to u vezi statističkih podataka koji su potrebni državnim organima da se vidi koliko djece pohađa katehizaciju, a koliko ne. Naročito je skrenuo pozornost, da takav način prikupljanja statističkih podataka nije pravilan ni sa pedagoške strane, a s druge strane on nije ni točan, jer ima mnogo djece koja na upit učitelja o pohađanju vjeronauka odgovaraju da pohađaju vjeronauk, a ne pohađaju, te ima i djece koja pohađaju vjeronauk, a učitelju odgovaraju da ne pohađaju.

Kao sljedeći problem nadbiskup je istaknuo pitanje poreza, tj. kazao je da je država izmislila jedan pravni "nonsens", tj. da je župni dvor odnosno imovinu Crkve i župnika, tj. upravitelja župe spojila u jedan pravni subjekt, te sada utjeruje i traži porez od Crkve, da ga plati. Time je postignuto da je porezna osnovica povišena pa se plaća i veći porez na dohodak, a s druge strane župnici i kapelani, koji su ionako visoko oporezovani, kada su premješteni na neku drugu župu njihove porezne obveze mora platiti dotična župa. Istaknuo je da je posebno teška situacija u Karlovačkom kotaru, gdje su porezi dotjerani na tako veliku visinu da ih Crkva ne može platiti. Također je dodao da se u obrazloženjima koje župnici dobivaju od poreznih organa, predbacuje da Crkva gradi i popravlja crkve, a župnici i kapelani imaju motorna prevozna sredstva (motocikle), iako za popravak crkvi vjernici daju svoja sredstva, a župnici i kapelani tih nekoliko motocikla dobili su na dar iz inozemstva, te svejedno država ne može i ne bi smjela protuzakonito spajati pravne osobe i tretirati ih kao nosioce poreznih obveza, jer je Zakonom točno određeno tko i koliko treba platiti i kakve su sankcije za one koji ne plate. U skladu s navedenim nadbiskup je zatražio intervenciju Komisije za vjerska

²⁸ U Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1953. godine u svezi katehizacije stoji da djeca mogu slobodno pohađati vjersku nastavu, ali uz suglasnost oba roditelja tj. staratelja (Službeni list FNRJ, br. 22, od 27. svibnja 1953. god.)

pitanja, jer je Katolička crkva došla u situaciju da nije više u mogućnosti da uzdržava normalno one ustanove koje su joj nužno potrebne, kao npr. Nadbiskupski duhovni stol, Kaptol, sjemeništa itd. Nadbiskup se također osvrnuo na oporezivanje financijskih sredstava koje Crkva dobiva iz inozemstva. Kazao je da ne bi želio imati neprilika s deviznim prekršajima, ali smatra da nije pravilno da vjerska zajednica ne može primiti financijske poklone, a da ne plati 80-90 % dobivenoga poreza financijska sredstva, jer prema državnim propisima organizacije ne mogu dobivati poklone i financijska sredstva nego samo osobe. Naveo je primjer Vinogradske bolnice, koja je dobila neke poklone iz istog izvora iz kojeg je dobio i on, ali Vinogradska bolnica nije platila nikakav porez na ta sredstva, a da ih je dobila Nadbiskupija zagrebačka, ona bi morala platiti 80-90 % poreza, što pokazuje da se taj zakonski propis ne primjenjuje ravnomjerno prema svima.

Nadbiskup je u nastavku razgovora vezanom za poklone iz inozemstva dodao da i kod poklona financijske naravi naslovljenih na osobu ima neprilika. Tako je npr. nadbiskup osobno dobio neke dolare iz Amerike i morao je dokazivati da to nije za Nadbiskupiju, nego za njega osobno, te je tražio od darovatelja iz Amerike izjavu ovjerenu kod bilježnika, kako bi bila dovoljno vjerodostojna za državne organe, da je to njemu osobno namijenjeno. Također je naveo primjer, da su i neki sjemeništarci dobivali i dobivaju pomoć iz inozemstva u dolarima ili u drugoj stranoj valuti, u manjim sumama, ali da su i radi tih sredstava pozivani na saslušanje da se utvrdi od kuda im novac, tko im ga je poslao, zašto im je poslao, napominjući da su državni organi vjerovatno mislili da im novac šalje neka organizacija.

Pisac bilješke u nastavku navodi da je nadbiskup kod dr. Bakarića naveo primjer Rimokatoličke crkve i Pravoslavne crkve, napominjući da je Pravoslavna crkva u boljem položaju od Rimokatoličke crkve, jer da se porezi na dohodak ne razrezuju po istom mjerilu. Također je spomenuo i primjer razlike u primjeni poreza na dohodak u jednoj biskupiji, kao npr. Đakovačkoj biskupiji, jer jedan dio te biskupije spada pod NR Srbije.²⁹

U nastavku razgovora dotaknuto je i pitanje nacionalizacije nekih objekata Katoličke crkve. Tom prigodom nadbiskup je u svezi nacionalizacije tražio da se uzme u obzir da se kurije zagrebačkog Kaptola izuzmu ispod nacionalizacije, jer on mora imenovati nove kanonike, a ovako to nije u mogućnosti (navodi se da je o istom problemu nadbiskup razgovarao i s dr. Bakarićem). Zatim je nadbiskup prešao na pitanje Vojne bolnice na Šalati u kojoj se nalazi sjemenište. Po tom pitanju nadbiskupu je predloženo da se ide na nagodbu, na što je on pristao ali pod uvjetom da Crkva dobije određenu lokaciju u Zagrebu, koja bi joj odgovarala, te toliko sredstava koliko je potrebno za izgradnju, ističući da ne može ići u direktnu nagodbu, tj. da se boji da prime određenu svotu novaca, a za godinu dana dođu do prvog ili drugog kata, potroše novce a ne mogu dovršiti zgradu. Na primjedbu da bi Crkva mogla od novca koji dobije čak i

²⁹ O prigovorima nadbiskupa Šepera i drugih biskupa po pitanju oporezivanja Iveković je izvjestio na sjednici Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske održanoj 15. IX. 1960. godine, te je zatražio da se to pitanje žurno rješi i skine sa dnevnog reda (HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 2). Na sjednici Komisije od 4. III. 1963. god. zaključeno je da Državni sekretarijat za financije NRH treba u sklopu novog Zakona o porezima oporezovati sve vrste milodara u svim vjerskim zajednicama na području NR Hrvatske jednoobrazno (Isto, knjiga 5)

uštedjeti, nadbiskup je odgovorio da nije bitan novac nego zgrada. Zatim je nadbiskup predložio da Crkva odstupi za potrebe vojske prostor na kojem se bolnica nalazi sa prostorom ispred gdje bi vojska mogla graditi, a da bi Crkva mogla sjemenište graditi na prostoru iza bolnice. Napokon je dogovoreno da se sastanu stručnjaci objiju strana, te dogovore prijedlog za rješavanje ovog pitanja. U nastavku razgovora nadbiskup Šeper je prigovorio da što se tiče problema crkve koja postoji u okviru sjemeništa, tj. prostora crkve koji je zaposjela Vojna bolnica, da vojska nije ispunila obvezu i načinila jedan vanjski pristup crkvi za sjemeništare, ističući da je to treća crkva po veličini u Zagrebu posvećena s vrijednim umjetninama, koju će trebati prenijeti na drugo mjesto, a za to treba odobrenje Vatikana jer se radi o posvećenoj crkvi. Nadbiskup je na kraju dobio obećanje da će se ta pitanja izviditi, te mu je predloženo da se ta pitanja rješavaju osobno i konkretno, vodeći računa da se ne nakupi puno tih primjera, jer ih je onda kad zastare teže rješavati.

Na kraju razgovora nadbiskupu je rečeno da je uređeno tiskanje svih materijala za koje nadbiskupija ima potrebe u Zagrebu. Po navodima pisca bilješke, nadbiskup se na tu informaciju iznenadio i odgovorio da mu to njegovi suradnici nisu rekli, te se zahvalio na toj usluzi. Pisac također napominje da je i u svezi razgovora s dr. Bakarićem i Ivekovićem dogovoreno objavljivanje u medijima uz molbu nadbiskupa da to ne bude kao prije, kada je navedeno da se razgovaralo samo o Svećeničkim udruženjima, prema kojima on ima isti stav kao što je imao i onda.³⁰

Razgovor Šeper – Iveković 10. V. 1960. godine

Samo tjedan dana nakon posjeta nadbiskupa Šepera Komisiji za vjerska pitanja NR Hrvatske, predsjednik Komisije Iveković uzvratilo je posjet nadbiskupu u prostorijama Nadbiskupskog duhovnog stola (dan prije nadbiskupa je posjetio dr. Bakarić). Razgovor je trajao od 12 sati do 13.15 sati.³¹

Iveković je prvo odgovorio nadbiskupu na pitanje sa zadnjeg njihovog susreta koje se ticalo sjemeništa na Šalati. On je kazao nadbiskupu da je najbolje rješenje po pitanju sjemeništa da se ide na pogodbu, te da će u tom smislu biti formirana jedna zajednička komisija, koja će raditi na pripremi prijedloga nagodbe. U tom smislu Narodni odbor grada Zagreba odredit će dva stručnjaka, te je predložio nadbiskupu da i on sa svoje strane odredi ljude koji će sa tim stručnjacima raditi. Nadbiskup se s Ivekovićevim prijedlogom suglasio.

Nadbiskup je također spomenuo problem nacionalizacije kurija na Kaptolu, te je predložio da se jedan broj kurija ostavi u crkvenom vlasništvu, a ostale da se nacionaliziraju i to one koje su pretežito stambene zgrade. Također je zamolio intervenciju Komisije, da se spriječi nacionalizacija kripte za crkvu u zagrebačkom Trnju, koja se

³⁰ Zagrebački Vjesnik donio je o susretima nadbiskupa Šepera sa dr. Bakarićem i Ivekovićem samo kratku informaciju, bez objavljivanja tema razgovora i bez komentara. (Vjesnik, 5. i 10. V. 1960. god., str.1)

³¹ HDA, KOVZ, Kut. 40, Zabilježka Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske o razgovoru nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije Ivekovića, održanom u nadbiskupskom dvoru na Kaptolu 10. V. 1960. god.

počela graditi pred rat, a nosilac gradnje bio je mons. Dr. Svetozar Ritig uz pomoć kipa Ivana Meštrovića. Kazao je da je za vrijeme rata gradnja prestala, a poslije rata u te prostorije uselilo je neko poduzeće, koje sada traži da se te prostorije nacionaliziraju. Istaknuo je da samo moli da se i u ovom slučaju postupi po Zakonu.

U nastavku razgovora nadbiskup Šeper je kazao da su u kotaru Čakovec svi župnici kažnjeni zbog toga što služe mise u kapelicama, jer da za to nemaju odobrenje od organa vlasti iako se tu radi o javnim kapelama. Zatim je dodao da mu se javio dekan iz Preloga i pitao ga da li može biti član Komisije koju je formirala vlast, radi određivanja koje su kapelice javne, a da su župnici već ranije dali prijedlog vlastima koje bi kapelice trebale biti javne. Nadbiskup je kazao da je dao odobrenje da župnici budu članovi tih Komisija. Zatim je iznio primjer da mu je jedan župnik koji je već kažnjavan 5-6 puta tražio potvrdu da je kapela javna i pitao da li da drži u njoj misu, na što mu je on dao odobrenje i kazao da ako bude kažnjen po sucu za prekršaje, da će mu on dati novce da plati kaznu. U svezi s navedenim kazao je da su gotovo svi svećenici u Hrvatskoj bili kažnjavani od sudaca za prekršaje, te je dodao da je i on osobno 1953. godine kada je bio župnik u Trnju bio osam dana u zatvoru, zbog blagosova kuća.

Dalje se nadbiskup Šeper požalio na visinu razrezanog poreza u Karlovačkom kotaru. Kazao je da su se na visinu poreza župnici žalili kotaru, ali im je tamo odgovoreno da su takav nalog dobili odozgo. Nadbiskup je ustvrdio da se svi svećenici moraju žaliti na visinu poreza sve do Vrhovnog suda i da tek Vrhovni sud ta rješenja poništava, te je pitao da li je to potrebno. Dalje je kazao da se u Hrvatskoj vrši oporezivanje milodara, dok se u Srbiji to ne čini, te je pitao zašto je to potrebno. Također je ukazao na problem oporezivanja darova uaturi, iznoseći primjer iz Marije Bistrice, gdje je župnik dobio nalog od NOO-a da pokaže crkvene knjige kako bi općina mogla izvršiti oporezivanje darova.³²

U nastavku razgovora nadbiskup je još jednom zamolio pomilovanje Pukljaka, ističući da će zbog bolesti teško izdržati kaznu. Na to je Iveković odgovorio da je po duzeo određene korake, ali da je sud sud.

U nastavku razgovora Iveković je kazao da će sve što je nadbiskup u ovom razgovoru naveo ispitati, uvjeravajući nadbiskupa da će u svemu biti postupljeno prema zakonima. Dalje je Iveković kazao da su emisije Radio Vatikana u posljednje vrijeme usmjerene ka tome da iskoriste smrt kardinala Stepinca s namjeron da ga prikažu kao mučenika režima. Na to je nadbiskup kazao da ne sluša Radio Vatikan, te da se i sam ljuti na neke emisije koje je slušao i da Papa i Vatikan ne znaju o tome, te bi bilo potrebno naći čovjeka koji će zamjeniti Tomasa (voditelj emisija na hrvatskom jeziku). Nadbiskup je dalje kazao da je u posljednje vrijeme, neposredno pred smrt kardinala

³² Uredbom o porezu na dohodak od 1956. god. (Sl. list FNRJ br. 18/56) stavom 2 čl. 43 bilo je predviđeno da se republičkim propisima mogu osloboditi poreza na dohodak prihodi koji se vršenjem djelatnosti ostvaruju u vidu primljenih poklona, dobrovoljnih priloga i sl., a na ostale poklone ne plaća se porez. Međutim kada se uočilo da vjerske zajednice dobivaju sve više poklona iz inozemstva koji se ne oporezuju, stalo se na stanovište da te poklone treba oporezivati. Zbog toga je donesena Uredba o izmjenama i dopunama Uredbe o porezu na dohodak (Sl. list br. 52/59), a odredba stavka 2 člana 43 izmjenjena je tako da glasi "Republičkim propisima mogu se osloboditi od poreza na dohodak prihodi koji se vršenjem djelatnosti ostvaruju u vidu uobičajenih poklona, dobrovoljnih priloga i sličnih prihoda, osim ovakvih prihoda primljenih iz inostranstva, i to bez obzira da li je na takve prihode sličan porez plaćen u inostranstvu."

Stepinca vršen pritisak, represalija na pokojnog kardinala, tj. da je milicajac u posljednje vrijeme bio stalno u neposrednoj blizini kardinala, a da je kardinal imao bolesnu prostatu, tako da je bilo vrlo nezgodno jer ga je milicajac stalno fiksirao. Na to je Iveković kazao da je kardinal Stepinac bio kažnjenik, da je osuđen zbog poznatih dijela, te da se nakon svega toga ne bi trebalo na njegovoj smrti graditi nikakvu zgradu mučeništva.

Pisac bilješke na kraju napominje da je nadbiskup Šeper primio Ivekovića u svojoj novoj radnoj prostoriji na prvom katu, napominjući da se u te prostorije nedavno uselio, te da još nisu do kraja završene i da je u njima primio samo dr. V. Bakarića i S. Ivekovića, te im je na taj način ukazao posebnu čast.

Na kraju razgovora nadbiskup je još dodao da biskup Bukatko (biskup grkokatoličke vjerske zajednice u Jugoslaviji) trenutno obilazi sve grkokatoličke župe u FNRJ, te da se momentalno nalazi u Bosni i Hercegovini i da će doći u Zagreb oko 20. ovog mjeseca (svibnja).

Razgovor Šeper – Iveković 17. veljače 1961. godine

Po navodu iz zapisnika Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske nadbiskup Šeper je u međuvremenu prije naslovljenog razgovora posjetio Ivekovića 28. X. 1960. god.³³ Međutim o ovom razgovoru nisam pronašao bilješku, već samo bilješku o razgovoru između nadbiskupova tajnika Pišonića i tajnika Komisije Z. Frida, u kojem je potvrđeno da je razgovor između nadbiskupa i Ivekovića vođen u isto vrijeme navedenog datuma.

Nadbiskup Šeper posjetio je S. Ivekovića 17. veljače 1961. godine u Komisiji za vjerska pitanja, gdje je vođen razgovor od 11 do 11.45 sati. Do razgovora je došlo na zahtjev nadbiskupa Šepera.³⁴

Nadbiskup je odmah po dolasku naglasio da ima pregršt molbi zbog kojih je došao, a kao prvo da kani putovati uskoro u Rim i da je predao molbu za vizu, dok mu putovnica vrijedi do kraja travnja, te je zamolio ako bi do ponedjeljka mogao dobiti vizu, jer bi eventualno u utorak ili srijedu putovao. Dalje je kazao da su dobili za bogoslova Boranića stipendiju za studiranje na Teološkom fakultetu u Minhenu, te da je molbu za putnicu predao, ali da mu je u Sekretarijatu unutrašnjih poslova rečeno da treba imati preporuku Vjerske komisije. Nadbiskup je u šali dodao "neće biti valjda poteškoća kao sa sv. Jeronimom".

Na to je Iveković upitao, što je sa Sv. Jeronimom, da li se "čisti" i da bi mu bilo jako drago da se već jedanput Zavod Sv. Jeronim skine sa dnevnog reda. Nadbiskup je odgovorio da se Zavod sv. Jeronima u Rimu "čisti", da je Đuro Kokša (rektor Zavoda od 1959. do 1979. god., imenovan biskupom u Zagrebačkoj biskupiji 1978. god.) već sve uredio sa svojim državljanstvom i da je zajedno s njim bio kod veleposlanika Jugoslavije u Rimu, gdje su s njim razgovarali. Kazao je da je siguran da će sa Zavodom biti sve u redu, samo da bi Kokšu trebalo malo psihološki disponirati, te da će možda još u

³³ HDA, KOVZ-zapisnici, knjiga 2, Zapisnik Komisije za vjerska pitanja NRH, od 12. XI. 1960. god.

³⁴ HDA, KOVZ, Kut. 42, Pov. br. 35/61

toku godine Kokša doći u zemlju. Nadbiskup je kazao, da što se politike tiče za Kokšu se ne treba bojati, jer Kokša nema nikakve ustaške i proustaške prošlosti, a jugoslavenstvo bi već i ranije tražio, ali se boji da onda ne bi mogao putovati u neke druge zemlje s obzirom da voli puno putovati, pa da mu se ne bi dogodilo kao biskupu Bukatku prošle godine. Naime biskup Bukatko je bio naglo pozvan u Rim, pa je morao dulje čekati na audijenciju, pa su mu tamo rekli, da za to vrijeme dok čeka na audijenciju iskoristi priliku i otiđe u Portugal u svetište Majke Božje Fatimske, te je on sa preporukom državnog tajništva u Vatikanu išao u portugalsko veleposlanstvo da traži vizu, ali nije niti dobio vizu niti mu je odgovoreno.

Nadbiskup je dalje kazao, da mu se sada vraća izvana jedan svećenik, koji je još za vrijeme rata otišao u germanikum, koji je jako dugo studije završavao, a tek je 1958. godine doktorirao, jer je imao tuberkulozu pa je stalno prekidao studij, te će sada u svibnju doći natrag. Također je dodao da je predao molbu da se vrati u zemlju i svećenik Jurak iz Murskog Središća, koji je bio suđen po sucu za prekršaje na mjesec dana zatvora, međutim on se prepao jer je navodno jedan partijac rekao, da kad on dođe u zatvor da će ga udesiti, te je on očekivao ako dođe u zatvor da će mu možda nešto staviti u hranu da bude nesposoban i onda je pobjegao. Mislio je, kazao je nadbiskup, da će mu on dozvoliti da ide u Zavod Sv. Jeronima, no da mu on nije dozvolio nego je zatražio da se vrati.

Iveković je upitao nadbiskupa, da li je bio na pokopu biskupu Baniću (biskup šibenski). Nadbiskup je kazao da je bio i da je to sada treći slučaj od njemu poznatih biskupa koji je ovako umro, gotovo bez glasa. Kazao je da je u Šibenskoj biskupiji dosta teško za biskupa, jer ima malo svećenika, svega oko 30. Za Piana (Rudolf, apostolski vikar Šibenske biskupije) je kazao da je postao vikar, da je 80 godina star, ali da ima mladolik glas, da je bio prepošt i prije dolaska Banića, jer je Banić svećenik iz Splitske biskupije.

Nadbiskup je ponovno nastavio razgovor u vezi putovnica, te je kazao da je mama svećenika Čapeka koji se nalazi u Rimu htjela da posjeti sina, pa joj je molba odbijena. Kazao je da je Čapek svećenik Zagrebačke nadbiskupije, da je češki državljanin, koje državljanstvo je i zadržao, da mu je mati Hrvatica, a otac Čeh, te je zamolio da se kaže koja riječ da ona dobije putovnicu da ide kod sina. Zatim je dodao da su i njegovoj (nadbiskupovoj) sestri već tri puta odbili putovnicu, a htjela je ići kod poznanika u Švicarsku, gdje bi provela ferije.

U nastavku razgovora nadbiskup je kazao, da je podnio Komisiji za vjerska pitanja jednu žalbu u vezi održavanja vjeronauka u Bukevlju, jer tamošnja učiteljica ometa vjeronauk, te da su i sudu podnijeli tužbu. Zatim je dodao, kako je on bio lani u Bukevlju sa nekoliko svećenika, te su išli na groblje, koje je jako lijepo uređeno i kada su se vraćali sa groblja naišli su na djecu, te je jedan svećenik upitao djecu da li idu na vjeronauk, a jedno je dijete odgovorilo da ne smiju ići jer će dobiti jedinicu. Nadbiskup je kazao da je rekao ljudima da ne prave neprilike, jer da pravdu treba tražiti i da će pravdu dobiti. Dalje je kazao kako u nekim mjestima učiteljice psuju djeci Boga i sl. Zatim je ispričao da su se nedavno u selu Horvatima djeca okupila na vjeronauk, a župnik nije još bio došao jer je išao jednom bolesniku, a učitelj je došao u crkvu i rastjerao djecu. Nadbiskup je također prigovorio, da u bolnicama kad neki pacijent traži da se

pričesti, da se vodi istraga i ispituje osoblje, a u vojnim bolnicama ako pacijent traži svećenika mora vlastoručno molbu potpisati.

U nastavku razgovora Iveković je naveo nekoliko primjera o istupima nadbiskupovih svećenika, te je kazao da valja imati u vidu da se prišlo formiranju kotarskih i negdje općinskih Komisija za vjerska pitanja, pa bi bilo uputno, korisno i najefikasnije da nadbiskup svoje svećenike na terenu upućuje na predsjednike Vjerskih komisija općina i kotara, pa kad zapne i bude što sporno neka se onda obrate na Republičku komisiju.

Iveković je zatim spomenuo biskupsku poslanicu, a nadbiskup je kazao, da su biskupi i to njih petorica pozvani u Vatikan u svezi poslanice, gdje je poslanica s pažnjom proučena i složili su se s njom osim u jednoj rečenici, gdje su se biskupi malo zaletili, jer su upotrebili izraz "modus vivendi". Inače, da im je rečeno, neka biskupi u svojim biskupijama stvaraju takve odnose da se zaoštrenost koja je postojala ukloni, a reguliranje odnosa između Vatikana i države da je stvar Vatikana. Zatim je dodao da je odgovor u svezi biskupske poslanice nadbiskup Ujčić dobio u Vatikanu pismeno da ga preda jugoslavenskoj vladi, a odgovor su prihvatili (ne piše tko) i sa pažnjom ga proučili i ocijenili pozitivnim. Kazao je da je Ujčić zatražio pismeni odgovor i dobio ga od Vatikana na talijanskom i francuskom jeziku, te da koliko je on upoznat Ujčić taj odgovor predao jugoslavenskoj vladi. Iveković je na to kazao da koliko je njemu poznato, da Savezno izvršno vijeće nije ništa primilo. Na to je nadbiskup kazao, da će to provjeriti.

Nadbiskup je još jednom zamolio zagovor za njegovog ekonomu Pukljaka da bude pomilovan, tj. da barem bude uvjetno suđen kako ne bi morao u zatvor.

Na kraju razgovora nadbiskup je zamolio da ga ne stavljaju u novine, a pošto je još pročitao vijest o Bukatku, da stvarno ne može razumjeti da tako nešto može doći u novine, jer bi tako izgledalo da poslije referiranja u Rimu odmah dolazi u Komisiju za vjerska pitanja.

Promemorija Komisije za vjerska pitanja NRH o rezultatima razgovora Šeper-Ivekoævi

Nakon razgovora nadbiskupa Šepera sa S. Ivekovićem 17. veljače 1961. godine, u Komisiji za vjerska pitanja sastavljen je Promemorij (vjеровatno u lipnju 1961. god.) o rezultatima tih razgovora.³⁵ U Promemoriju se konstatira da je od postavljenja F. Šepera za nadbiskupa prošlo 14 mjeseci, te je u tom periodu održano 6 razgovora između nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije Ivekovića (nadbiskup bio 3 puta u Komisiji, a Iveković 3 puta na Kaptolu).³⁶ U nastavku se navodi da su na nadbiskupovu molbu sporazumno riješeni sljedeći predmeti:

³⁵ HDA, KOVZ, Kut. 42, Promemorij od 4 stranice, u kojem nedostaje treća stranica

³⁶ S obzirom na sačuvane bilješke o navedenim razgovorima u navedenih 6 razgovora vjerovatno su uračunata i 2 razgovora održana prije nego je dr. Šeper imenovan nadbiskupom, ako eventualno nisu održana još dva razgovora o kojima ne postoje nikakvi podaci, za što je mala vjerojatnost.

- Formirana je zajednička komisija za rješavanje pitanja Dječaćkog sjemeništa na Šalati, te je nadbiskupu saopćeno da sjemenište neće biti nacionalizirano niti u onom dijelu gdje se trenutno nalazi vojska;
- Sporazumno je na nadbiskupovo traženje određena lokacija župnoga dvora u Petrovskom, koji je spaljen za vrijeme rata od strane njemačkih jedinica;
- Formirana je zajednička komisija radi razmatranja pitanja preseljenja metropolitanske knjižnice i arhiva, te su poslovi po ovom pitanju u završnoj fazi;
- Na nadbiskupovu intervenciju pušten je iz zatvora na uvjetni otpust ekonom nadbiskupije Rudolf Pukljak;
- Na nadbiskupovu intervenciju pušten je iz zatvora svećenik Matija Vlahovac s područja kotara Karlovac;
- Na intervenciju nadbiskupa pozitivno je riješeno pitanje kuće Isusovaca na Sljemeni;
- Na nadbiskupovu posebnu molbu i garanciju obustavljen je kazneni postupak protiv Isusovca prof. dr. Mije Škvorca;
- Na nadbiskupovu molbu ostavljene su u vlasništvu Kaptola 2 kurije kanonika u Varaždinu;
- Sporazumno se rješava pitanje nacionalizacije samostana Isusovaca u Zagrebu – Jordanovac 110;
- Na nadbiskupovu molbu i inzistiranje pušteni su na studij u Rim bogoslovi Rebić i Golub, te Bošnjak na studij u München;
- Na nadbiskupovu molbu pušten je na kongres glazbenika u Köln prof. Albe Vidaković;

Pored navedenih pitanja u Promemoriju se navodi da su na molbu nadbiskupa riješeni i sljedeći problemi:

- "ne kažnjavaju se više svećenici na području kotara Čakovec zbog održavanja bogoslužja u kapelicama;
- vrši se realno oporezivanje svećenika na području kotara Karlovac, koje je ranije bilo potpuno krivo postavljeno;
- na nekoliko Šeperovih usmenih i pismenih intervencija u vezi ometanja katehizacije od strane prosvjetnih radnika, poduzete su potrebne mjere i postupljeno po propisima;
- denacionalizirana je i ispražnjena kriptna crkve Krista Kralja u Trnju, koja je služila kao skladište jednog poduzeća;
- u toku je rješavanje građevinske dozvole za izgradnju crkve u Pleternici, koja će se pozitivno riješiti;
- Šeper je izdao okružnicu u kojoj daje nalog svećenstvu nadbiskupije da se po svim pitanjima obraćaju kotarskim komisijama za vjerska pitanja. Komisija inzistira da se svećenici trebaju obraćati NOO, a u vezi sa katehizacijom upraviteljima osnovnih škola."

U nastavku Promemorija iznesena su još neka zapažanja i problemi koji su utjecali na crkveno-državne osobe, no zbog nedostatka jedne stranice taj dio Promemorija je nepotpun. U dijelu koji je sačuvan stoji:

- "u međuvremenu znatno je pojačana vjerska aktivnost koja se manifestira u katehizaciji, misijama, crkvenim horovima, okupljanju ženske omladine oko č. s. (časnih sestara, op. p.), otvaranje kapela, prve pričesti itd.
- ova vjerska aktivnost čini nervoznim naše drugove na terenu te reagiraju raznim izgredima
- u toku 1960. g. bilo je 26 izgreda, a samo u prvih 5 mjeseci ove godine 26 i to
  - 6 provala u crkve i kapele
  - 4 razbijena križa
  - 8 napada na svećenike
  - 8 ometanja obreda i oštećenja crkava
- u tim izgredima ima dosta članova SK (Saveza komunista, op. p.) što se tumači kao organizirana hajka protiv crkve
- slučaj sahrane prof. Dominisa u Koprivnici gdje je došlo do javnog izgreda. Pokojnik je zahtijevao crkveni sprovod a direktor gimnazije organizirao je sprovod tako da je došlo do međusobnih vrijeđanja i odvajanja učenika od lijesa
- izjava Bakšića (Stjepana, kanonika, op. p.): "Žali slučaj, pozvat će svećenika na odgovornost ali moli da i mi poštujemo njihov obred i želju pokojnika."

Na osnovu ovog Promemorija može se zaključiti da su razgovori nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije za vjerska pitanja NRH Ivekovića, iako nisu riješavali krupnija pitanja u crkveno-državnim odnosima, bili prvi korak u pokušaju normalizacije crkveno-državnih odnosa, te je iz rješavanja pojedinih pitanja iz tih razgovora uočljiva spremnost i jedne i druge strane na postupno popuštanje u cilju normalizacije odnosa. No i neki primjeri iz nepotpunog dijela Promemorija, govore o tome da je atmosfera na terenu još bila napeta, te da niži organi vlasti još nisu bili svjesni promjene politike režima prema Katoličkoj crkvi, te su i dalje činili poteze u skladu sa tadašnjom politikom državnog režima prema Katoličkoj crkvi, što je otežavalo razvoj normalizacije crkveno-državnih odnosa.

Razgovor Šeper – Iveković 3. ožujka 1962. godine

Do razgovora između nadbiskupa Šepera i predsjednika Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske Ivekovića koji je održan 3. ožujka 1962. godine u vremenu od 11 sati do 12.45 sati, došlo je na inicijativu Ivekovića koji je pozvao nadbiskupa da posjeti Komisiju.³⁷

U uvodnom dijelu razgovora nadbiskup je kazao da se sprema na put u Rim, te je primjetio da u svezi putovanja ima male neugodnosti, koje bi se dale izbjeći kad bi mogao dobiti vizu bar za dva putovanja odjednom. Naime nadbiskup je često putovao u Rim zbog održavanja II. vatikanskog koncila, pa je upozorio da zbog toga mora uvijek tražiti dokumente da nije kažnjavan i slično. Naveo je i primjer, da je biskup Vovk dobio putne dokumente za dva putovanja, a da ih njemu ne daju, a isto tako i njegovoj

³⁷ HDA, KOVZ, Kut. 45, Zabilježka Komisije za vjerska pitanja NRH o navedenom razgovoru

sestri već tri puta odbijaju izdati isprave, a radi se o umirovljenoj činovnici koja se ne bavi politikom.

Iveković je zatim obavijestio nadbiskupa da ga je pozvao sa željom da razgovara s njim o nekim principijelnim pitanjima. Naglasio je da razgovor vodi po ovlaštenju Savezne komisije za vjerska pitanja, te je primijetio da se je nadbiskup predstavio Saveznoj komisiji pismeno, no nažalost do sada nije imao prigode da uspostavi s istom osobni kontakt. Nadbiskup je na to kazao da ima namjeru posjetiti Beograd i usput navratiti u Saveznu komisiju.

Iveković je u nastavku izrazio nezadovoljstvo sa nekim emisijama Radio Vatikana, koje su po sadržaju direktno neprijateljske (pisac bilješke napominje da je nadbiskup kazao da ni on nije zadovoljan). Dalje je Iveković kazao da se na Radio Vatikanu o kardinalu Stepincu govori kao o političkoj ličnosti, da se govori o njegovim progonima za života, priča o njemu kao mučeniku, koji je trpio za istinu i poziva se mladež da se oduševljava primjerom kardinala Stepinca, te se ljude poziva da se mole za progonjene vjernike. Dodao je da se o Crkvi u Jugoslaviji govori kao o "crkvi šutnje" i "crkvi iza gvozdene zavjese" (posebno je istaknuo emisije od 2., 9. i 11. veljače 1962. god.).

Nadbiskup je na to kazao da rijetko sluša emisije Radio Vatikana, te je napomenuo da je jednu slušao prije godinu dana, te se ni njemu nije svidjela. Dalje je kazao da su mu prije par godina iz UDB-e poslali neke emisije, te on smatra da bi Radio Vatikan morao zastupati liniju "Osservatore Romano" i pape Ivana XXIII. U nastavku pisac bilješke ističe da je nadbiskup doslovce kazao: "Radio Vatikan daje emisije za emigraciju i za Hrvate u inozemstvu, a ne za Hrvate u zemlji". Nadbiskup je također kazao da je prije spiker bio Jesih, no da ni on nije znao interpretirati vatikansku liniju, a da to ne zna ni Tomas, koji se ponaša kao da je to njegov privatni radio. Zatim je dodao da su u svezi s tim poduzeti koraci i stvar je u ozbiljnom rješavanju, jer je i najvišim čimbenicima stalo da se promjeni spiker i čim se pronađe novi spiker, Tomas će biti smjenjen, u svezi čega već postoje upute.

Iveković je u nastavku iznio pitanje Zavoda sv. Jeronima, napominjući da su u Zavodu i dalje emigranti skupa sa svećenicima iz zemlje, da u Zavod dolazi K. Draganović, a i sam rektor Kokša nastupa kao predstavnik progonjene Crkve. Kao primjer za to Iveković je citirao izvode iz "akta papske internacionalne marijantske akademije" koju publikaciju je izdao K. Balić 1961. godine, a gdje se Kokša spominje kao predstavnik "crkve šutnje" i "crkve iza gvozdene zavjese".

Po pisanju pisca bilješke, nadbiskup se po pitanju Kokše jako uzrujao tvrdeći da Kokša ima ispravne nazore, da je lojalan i da ga napada cijela emigrantska štampa, da ga je napao Krnjević (Juraj Krnjević vođa HSS-ove emigracije nakon smrti V. Mačeka, op. p.), što je primio jugoslavensko državljanstvo. Zatim je kazao da pitomci u Zavodu imaju jako malo veze sa emigrantima, da su svi kontakti samo za vrijeme ručka ili kad gledaju televiziju, te da je isključeno svako utjecanje Tomasa i ostalih na pitomce. Nastavljajući nadbiskup je kazao: "Ne znam jeste li čitali članak *Osservatore Romano* o Stepincu. Mislim da se ne možete potužiti na bilo kakvo političko harangerstvo. Moje je mišljenje da bi Tomas morao govoriti jezikom *Osservatore Romano* a ne jezikom emigranata." Pisac bilješke ponovno citira da je nadbiskup naglasio: "Ja Vam opet ponavljam, ovo ne govorim u cilju da bilo koga vučem za nos niti da se izi-

gravamo, ozbiljno se radi na tome, da Tomas i ostali odu van iz Zavoda, ne mogu Vam ovdje reći izvor ali to je sigurno".

U nastavku razgovora nadbiskup je kazao da je Draganović došao k njemu u Zavod nenajavljen i da je upao u sobu. Možete misliti, kazao je nadbiskup, u kakvom se tonu vodio razgovor. Kazao je da se Draganović poslije hvalio kako mu je on dao blagoslov za njegov rad. Nadbiskup je zatim prepričao jedan članak u talijanskim novinama, gdje je Draganović dao izjavu da nije ustaša, da je rođen u Austriji, da je studirao u Beču i da je on Austrijanac. Nadbiskup je također dodao kako je Draganović prošle godine došao na zadušnicu kardinalu Stepincu u crkvu Zavoda nepozvan i sjeo u prvu klupu, dodajući da to dovoljno govori o kakvom se čovjeku radi.

Iveković je u nastavku kazao koliko se do sada izlazilo u susret svećenicima i biskupima, te je naveo velike postotke pozitivnog rješavanja putnica svećenicima i svim biskupima koji su putovali u Rim. Također je kazao da država ne ide na zaoštavanje odnosa nego na normalizaciju odnosa, međutim da zbog ovakve situacije i u koliko se ona ne izmjeni smatra da će država morati revidirati svoju politiku i obustaviti davanje putnica.

Dalje je Iveković kazao da ovakav stav Vatikana reflektira i na unutrašnju situaciju u Jugoslaviji, kao npr. sakupljanje dokumentacije za beatifikaciju kardinala Stepinca, koji se prikazuje kao mučenik koji je trpio za istinu, te napominje trobojnicu na grbu i svijećama i časne sestre koje dijele "čudotvorne" laticice od cvijeća. Govoreći o kardinalu Stepincu, Iveković je kazao da se država ne miješa u slavljenje kardinala Stepinca dok ono ima crkveni karakter, ali ne dozvoljava nikakvu političku harangu.

Nadbiskup Šeper je na navedeno kazao, da on nema takvo mišljenje o kardinalu Stepincu kao što imaju vlasti, da ga on dobro pozna, da su zajedno studirali, da ga gleda kao čovjeka nesebičnoga koji je zbilja išao za dobrobit Crkve, da su ga partizani hvalili radi njegova nastupa protiv šovinizma, hitlerizma, rasizma itd. No što se tiče beatifikacije nadbiskup je kazao: "Vi možete biti sigurni, da ta stvar nije organizirana niti je to ikakav poticaj sa jednog višeg mjesta, sa moje strane sigurno ne, a niti sa strane biskupa Lacha i msgr. Bakšića, dakle onih koji su odgovorni za dijecezu. Ja molbe primam, ali nisam niti na jednu odgovorio, uredovao ili bilo šta. Ja sam protiv svih ovakvih "bedarija" i to se čak kosi sa kanonima".

U nastavku razgovora govorilo se o Staleškom društvu katoličkih svećenika. Iveković je kazao, da članovi Društva žele kontakt sa episkopatom, da rade na izmjeni Pravila i žele da se prilagode novo nastaloj situaciji.

Na navedeno nadbiskup Šeper postavio je pitanje zašto je potrebno Udruženje, da su oni crkveno udruženi u biskupijama, dekanatima i župama i da Crkva ima svoju organizacijsku strukturu.

Iveković je odgovorio da u Jugoslaviji postoje razna udruženja, kao npr. pravnika, ekonomista, advokata, filozofa, tj. da se ljudi raznih profesija udružuju u cilju rješavanja svih specifičnih problema. Zatim je kazao, da je stvar u BiH, Sloveniji i Srbiji drugačija, tj. da tamo nema problema i da se stvari normalno razvijaju, dok u Hrvatskoj to nije slučaj.

Nadbiskup Šeper je kazao da je Udruženje u Hrvatskoj nastalo pod čudnim okolnostima. Kazao je da je prije svega u Društvo stupila grupa svećenika koja je došla u sukob sa zakonima, a druga grupa bili su svećenici koji su došli u sukob sa duhovnim vlastima, a treći su oni koji su htjeli da si osiguraju miran život u starosti. U nastavku

pisac bilješke citira nadbiskupovu izjavu, u kojoj stoji: "Vi niste čitali sigurno onaj *Bilten* slovenski, koji je nekad izlazio, sastanak članova udruženja kod Maršala Tita 1948. godine za vrijeme Kominforma i da je tom prilikom drug Tito u šali rekao: "Mi smo prekinuli sa Moskvom, a Vi prekinite sa Rimom" i mi smo smatrali da takva tendencija postoji i da je svojevremeno to bila jedna tendencija, da tu bude jedna organizacija nižeg klera u borbi prema višem kleru." Dalje se citira da je nadbiskup kazao: "mi smo građani ove zemlje i podvrgnuti (pravnoj jurisdikciji) i moramo se pokoravati državnoj vlasti, bez obzira kako se vlast odnosi prema crkvi. Prema tome mi smo lojalni građani ove zemlje i svatko tko dođe u sukob da snaša posljedice. Zato ne vidim potrebe Staleškog društva jer smo mi kao crkva organizirani u biskupijama, dekanatima i župama."

Iveković je na to kazao da se svećenicima kao građanima ne dozvoljava da se slobodno udružuju i da se na njih pravi pritisak, od strane crkvenih poglavara, a kao primjer je istaknuo da je nadbiskup Šeper jedan od najoštrijih i najrigoroznijih. Na to je nadbiskup kazao da mu s druge strane kažu da je najblaži i da ništa ne poduzima.

Iveković je dalje kazao, da je svećenicima govorio da idu kod biskupa da s njima uredite te stvari, no da se oni boje da ih neće primiti. Na to je nadbiskup kazao da se mogu obratiti episkopatu.

U nastavku razgovora nadbiskup se požalio na UDB-u, ističući da su svećenici većinom kažnjavani radi verbalnih delikata, navodeći primjer patera Škvorca. Zatim je kazao, kako se UDB-a usudi nekoga pitati "tko vas je ispovjedao i tko je ispovjednik", da to oni ne smiju i zašto oni zalaze u intimne stvari ljudske duše? Također je kazao kako je jednom zgodom i sam preslušavan, te su ga pitali zašto je odlučio postati svećenik?

U nastavku se razgovaralo o pogrebu kipara Ivana Meštrovića. Iveković je kazao, da je Komisija odmah stupila u kontakt sa predstavnicima Nadbiskupije Lachom i Pišonićem, kao i župnikom Erjavcem, kako bi se izbjegli svi nesporazumi, da je formiran odbor od predstavnika vlasti i kulturnih ustanova, koji je na zagrebačkom aerodromu dočekao lijes pokojnog Meštrovića, osigurao zatim poseban vlak za Drniš i zatim je u crkvi u Drnišu bilo izloženo tijelo pok. kipara Meštrovića oko 24 sata. Dodao je da se iz razgovora sa biskupima Josipom Arnerićem i Franom Franićem koji su vodili sprovod, vidi da je sve obavljeno sa svim crkvenim počastima. Zato je istaknuo da ga čudi da je Pupin (?) mogao napisati onakav zlonamjeran članak (nije navedeno gdje) o pokopu, iako nije bio prisutan.

Nadbiskup je kazao da je Mate Meštrović (sin Ivana Meštrovića, op. p.) poslije pokopa navratio kod njega u Rim, gdje mu je pričao, da je u vezi pogreba sve uređio s jugoslavenskim konzulatom u Chichagu, i da je M. Meštroviću potvrdila jugoslavenska ambasada u Parizu da je sve uređeno, te je obavješten da je sa Beogradom sve uređeno, ali da crkvena vlast ne dozvoljava izlaganje tijela u crkvi. Na kraju je dodao da je krivnja i na sinu i kćeri pokojnog Meštrovića koji su tijelo poslali kao paket, a da se nisu potrudili da dođu na vrijeme u zemlju, da stvari dogovore s vlastima.

U nastavku razgovora nadbiskup je zamolio da se ne nacionalizira samostan Salezijanaca u Zagrebu u Omiškoj ul. br. 2, jer je to jedina zgrada tog muškog reda, a u kojoj se u isto vrijeme nalazi crkva i župni ured.³⁸ Dalje je kazao, da ne bi imalo smisla

³⁸ Salezijanska zgrada u Omiškoj br. 2 na kraju je ipak nacionalizirana.

zaoštravati odnose na ovakvim stvarima, pogotovo kad se uzme u obzir, da je Katolička crkva počev od agrarne reforme do Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta predala u vlasništvo države neprocijenjivu materijalnu vrijednost u obliku nekretnina, tj. zemljišta i zgrada. Dodao je da je Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta na terenu sproveden vrlo taktički i da je vlast pokazala punu benevolentnost, te da to može poslužiti kao primjer dobronamjernosti.

Na kraju razgovora spomenuto je i ilegalno primanje pomoći iz inozemstva, te je Iveković o tome kazao, da postoje legalne mogućnosti za primanje te pomoći, a da Savezni državni sekretarijat za financije može na molbu, donijeti odluku o oslobađanju od poreza. Nadbiskup je to pozdravio, te je istaknuo da se do sada iz te pomoći uzimala ogromna svota na ime poreza.

Time je razgovor bio završen.

Pripreme Komisije za vjerska pitanja za jedan od razgovora Šepera i Ivekovića

U dokumentaciji Komisije za vjerska pitanja sačuvan je i jedan spis pod naslovom "Neki momenti o kojima bi Šeper mogao da razgovara",³⁹ u kojem su vrlo vjerovatno zapisane sugestije nekoga iz Savezne komisije za vjerska pitanja, za razgovor Ivekovića sa nadbiskupom Šeperom. Iz teksta tog dokumenta može se zaključiti da je taj tekst pisan krajem travnja 1963. godine, što znači nešto prije odlaska Ivekovića sa dužnosti predsjednika Komisije za vjerska pitanja NRH. S obzirom da u arhivskoj građi nema nikakvih bilješki o razgovoru između nadbiskupa Šepera i S. Ivekovića u tom vremenu, ovaj tekst ipak može poslužiti boljem uvidu u tematiku i ozračje u kojem su inače ti razgovori vođeni.

Na početku samog dokumenta, prije nabrojanja pitanja o kojima bi nadbiskup mogao razgovarati, naznačeni su neki pogledi o samom nadbiskupu i njegovom odnosu prema razgovorima s predstavnicima državnih vlasti. O tome piše: "Šeper u principu nikad ne dolazi kod organa vlasti – on dolazi samo ako ima nekih materijala da s njima operiše. Njegov je princip da ima inicijativu u svojim rukama, da napada, a ne da se njemu nešto spočitava."

Dalje se nabrajaju i razrađuju pitanja o kojima bi sa nadbiskupom moglo biti razgovora, a to su:

1. Izgradnja nove kapelske kuće u Kumrovcu (Titovu rodnom mjestu – ta činjenica je bila bitna u ovom predmetu, op. p.). – U tekstu su iznesene primjedbe sa strane državne vlasti zbog skupoće gradnje, te je istaknuto da je po ovom pitanju Crkva "jako nabrušena", te da se u crkvenim redovima misli da ih je vlast izigrala i da zbog toga u Crkvi smatraju da imaju veliki adut u svojim rukama i da s tim adutom žele operirati.
2. Pismo Titu – Navodi se da ima velikih indicija da će nadbiskup Šeper napisati pismo Titu u kojem bi iznio, kako Titovi mještani jako negoduju zbog situacije koja

³⁹ HDA, KOVZ, Kut. 50

je stvorena u Kumrovcu povodom izgradnje kapelske kuće, te da vlast nije izvršila obvezu prema Kaptolu itd., uz napomenu da se nadbiskup možda ipak neće usuditi pisati Titu.

3. Pitanje praone i pekare – U svezi ovog pitanja napominje se da Nadbiskupija zagrebačka želi na Kaptolu u Zagrebu izgraditi praonu i pekaru, ali da im vlasti to ne dozvoljavaju, te su u Nadbiskupiji zbog toga strašno ljuti i tvrde da je to samo zafrkancija i cjepidlačenje od strane vlasti, jer da se u gradu gradi na sve strane, a njima se ne izdaje dozvola jedino zbog prkosa.
4. Denacionalizacija i nacionalizacija – Konstatira se da nadbiskup možda neće postaviti ovo pitanje u svoje ime, ali je vrlo vjerovatno da će nadbiskup postaviti to pitanje u ime svih biskupija (u svojstvu predsjednika Biskupskih konferencija, op. p.), obzirom da su sve biskupije pitanje nacionalizacije postavili frontalno i postoji vjerojatnost da bi nadbiskup u tom pravcu mogao nešto tražiti.⁴⁰
5. Kurtoazni posjet – Pod ovom točkom se pojašnjava da nadbiskup nije bio dugo kod Ivekovića, oko 14 mjeseci, te je izneseno mišljenje da nadbiskup osjeća potrebu iz razloga što su skoro svi biskupi bili kod Ivekovića. Također se smatra da je drugi razlog nadbiskupovu dolasku taj što mu je u veleposlanstvu u Rimu predbačeno da živi u Zagrebu, a nije tako dugo bio kod predsjednika Komisije za vjerska pitanja NRH Ivekovića. Na kraju se tvrdi da se nadbiskup u veleposlanstvu u Rimu pravdao, da nije imao vremena, da ima mnogo posla zbog priprema za II. vatikanski koncil⁴¹ i odlazaka na Koncil, te da bi ga trebali razumjeti.
6. Katolički list – Ovdje je istaknuto da postoji mogućnost da nadbiskup zatraži tiskaru za izdavanje katoličkog lista, koji bi po njihovoj (crkvenoj) zamisli trebao ugušiti novine "Danicu",⁴² a uz pomoć sredstava iz inozemstva bili bi uvezeni strojevi za tiskaru. Također u navedenom tekstu stoji da je ideja potekla od klerikalca Josipa Andrića,⁴³ kojemu se pridružio Lav Žnidarčić,⁴⁴ te još neki bivši

⁴⁰ Krajem 1962. i početkom 1963. godine katolički biskupi u Jugoslaviji podnijeli su zahtjev za denacionalizacijom odn. revizijom nacionalizacije onih crkvenih objekata koji su služili u vjerske svrhe. Jedan manji dio tih zahtjeva je usvojen i objekti su denacionalizirani, dok za većinu zahtjeva nije odobrena denacionalizacija.

⁴¹ II. vatikanski koncil održavao se od 1962. do 1965. godine, a na njemu su sudjelovali svi katolički biskupi iz Jugoslavije, a nadbiskup Šeper je imao posebno zapaženu ulogu. Jugoslavenske vlasti su pozorno pratile zbivanja na Koncilu, te su posebno pratile istupe biskupa iz Jugoslavije, a veliku pozornost izazvale su najave promjena u djelovanju Katoličke crkve u svijetu, a posebice najave otvaranja dijaloga sa ateistima i ateističkim režimima. II. vatikanski koncil imao je bitnog utjecaja na normalizaciju odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije, koja je rezultirala potpisivanjem Protokola 1966. god.

⁴² Novine "Danica" izdavalo je Staleško udruženje katoličkih svećenika

⁴³ U istom tekstu za J. Andrića piše: "Josip Andrić katolički književnik i novinar. Prije rata izdao 8 knjiga. Bio je urednik lista *Obitelj*, časopisa *Luč*, a surađivao je u *Hrvatskoj prosvjeti* i *Klasju naših ravnića*. Tokom rata objavljivao je članke u *Hrvatskom narodu*, a istupao je i na *Hrvatskom krugovalu*. Bio je urednik kalendara *Danice*. Andrić je bio uhapšen od Nijemaca, jer je pisao protiv Hitlera, ali to se je objasnilo i vrlo brzo je pušten, jer on je bio za novi Hitlerov poredak, ali se nije slagao sa Hitlerom u onom momentu kad je Hitler napadao katoličku crkvu. Poriječkom je Slovak, veliki prijatelj sa Tisom i bio odlikovan od Tisina režima visokim odlikovanjima. Poslije oslobođenja je kažnjen po sudu časti Udruženja kompozitora Hrvatske i bilo mu je zabranjeno 22 mjeseca javno djelovanje zbog kolaboracije sa ustašama. On je i neke stvari komponirao."

⁴⁴ Za L. Žnidarčića u istom tekstu piše: "Lav Žnidarčić je bio predsjednik velikog križarskog bratstva, koje je odlagalo (vjеровatno odgajalo, op. p.) i odgojilo masu ustaša. Poslije rata zbog svog neprijateljskog rada bio je osuđen na dvije godine zatvora. Do nedavno živio sa obitelji u Bosni i nedavno se je

istaknuti križari (misli se na udrugu hrvatske katoličke mladeži koja je nastala nakon zabrane djelovanja hrvatskih Orlova 1929. god., op. p.), a da s njima kontaktira i Luka Perinić iz Ćirilo-Methodskog književnog društva iz Zagreba. Dalje se navodi da je za ovaj list mnogo zainteresiran svećenik Stanković (Vladimir) tajnik nadbiskupa Šepera, te da Stanković po tom pitanju ima velike ambicije, te na tom polju pokušava svoju afirmaciju. Na kraju se konstatira da su pripreme oko izdavanja lista u završnoj fazi, te da sredstva treba osigurati Zgrebačka nadbiskupija, te da se predviđa da u prvo vrijeme tiraž bude oko 50 000, pa nešto kasnije do 200 000 primjeraka, u prvo vrijeme kao tjednik, a kasnije kao dnevnik.

7. Predstavka Saveznog izvršnog vijeća – Napominje se da postoji mala vjerojatnost da bi nadbiskup mogao nešto reći o predstavi SIV-a upućenoj Biskupskim konferencijama, jer je tajnik Komisije Z. Frid o tome već nešto razgovarao sa skupom Lachom.
8. Studij u inozemstvu – Ovdje se ukazuje na mogućnost da bi nadbiskup mogao dotaknuti i ovo pitanje, uz napomenu da je Komisija više puta frontalno išla sa nekim antijugoslavenskim materijalima i stavljala jasno do znanja da se Komisija neće zalagati ni intervenirati za odlazak bogoslova na studij u inozemstvo.

Dalje se još kao moguća pitanja koja bi u razgovoru nadbiskup mogao spomenuti, navode, bez dodatnog komentara, pitanje popravka katedrale u Zagrebu, lokacije za novu crkvu preko Save, vila Šalda u Crikvenici (spor oko ostavštine S. Ritiga, op. p.), Bosiljka Bernard (?) i diplomatski odnosi.

U nastavku navedenog dokumenta navedene su sugestije, kako Iveković treba razgovarati sa nadbiskupom Šeperom. Po načinu pisanja ovog dijela teksta i nekim detaljima u tekstu, vrlo je vjerovatno da je te sugestije iznio netko u ime Savezne komisije za vjerska pitanja (na početku ovog dijela teksta istaknuto je ime Mato Horvatić, no nije jasna njegova veza sa tekstom). Na početku popisa sugestija napominje se da nadbiskup vjerovatno dolazi na razgovor, jer je na njega izvršen utjecaj u Vatikanu, gdje mu je jasno rečeno, da treba kontaktirati s organima vlasti.

U nastavku se navode sljedeće sugestije:

- "Pustiti Šepera nek on prvi govori, nek iznese sve zašto je on došao";
- Sugerira se da Iveković izrazi čuđenje što nadbiskup nije ranije došao – ni prije ni poslije Koncila – te da treba potaknuti nadbiskupa da ode posjetiti Saveznu komisiju za vjerska pitanja, tj. predsjednika Komisije Momu Markovića;
- "Ako Šeper ne postavi pitanje predstave Saveznog Izvršnog Vijeća Biskupskim konferencijama treba Iveković staloženo, mirno, konstruktivno iznijeti pitanje emigranata odnosno svećenika emigranata i naglasiti da su oni Jugoslaveni iz tog aspekta treba o tome nešto reći. Šeper će se braniti da oni nemaju nikakvih mogućnosti da bi spriječili djelovanje svećenika – emigranata, treba – mu reći, da je rimo-katolička crkva univerzalna, postoje veze između biskupa, episkopata itd. i imaju sve mogućnosti da poduzmu odgovarajuće mjere, da bi se konačno eliminirali ovakovi svećenici-emigranti." Također se napominje da će nadbiskup

---

preselio u Zagreb. Žnidarčić je bio upoznat sa radom prof. Šimunića u Opatiji. Šimunić ga je predvidio da bude jedan od rukovodilaca sektora *Katoličkog podzemnog fronta*, ali se u tome nije jače angažirao."

u četiri oka osuditi emigraciju, ali da treba inzistirati na javnoj osudi, jer državna vlast to od njega i episkopata očekuje. Dalje se sugerira da ne treba dozvoliti da nadbiskup razgovor o emigraciji svede na pojedini slučaj, kao npr. Melen u Njemačkoj, već treba obuhvatiti cijelu emigraciju i njene listove, te da se ne dozvoli blaćenje svega što je jugoslavensko, te treba napomenuti konkretne akcije koje su poduzimali svećenici emigranti kao npr. upućivanje memoranduma Eisenhoweru protiv Jugoslavije. Na kraju je istaknuto da "Kad se govori o emigraciji treba reći o njihovom opće anti-nacionalnom, anti-jugoslavenskom djelovanju od diverzija do bacanja drvla i kamenja na sve što je Jugoslavensko. SVE OVO MIRNO BEZ UZRUJAVANJA";

- Ističe se da treba dati pozitivnu ocjenu II. vatikanskom koncilu, te naročito istaći intencije borbe za mir, razoružanje, koegzistenciju, mirno rješavanje sporova itd., te preći na pitanje biskupa iz Jugoslavije na Koncilu i izraziti nadu da će i oni dati jedinstveniju i punu podršku Papi i njegovim navedenim intencijama;
- Sugerira se da se da jedna ocjena odnosno mišljenje kako vlada ocjenjuje odnose sa Rimokatoličkom crkvom i to u pozitivnom smislu, uz eventualno citiranje dijela izvještaja Sabora NRH i SIV-a po ovom pitanju, no da na svaki način treba istaknuti "ALI postoje prepreke za daljnje normalnije odnose obzirom na emigraciju i djelovanje emigracije. Izraziti nadu da će ideje Pape još više doprinjeti u normalizaciji odnosa između RKT crkve i države i da će u tome i episkopat doprinjeti svoj dio, a osobito Šeper."

Na kraju se još sugerira isticanje nekih krupnijih pitanja koja su u posljednje vrijeme rješavana u korist Katoličke crkve, te se izdvojeno velikim slovima sugerira:

**"BITI I ČVRST U ODNOSU NA EMIGRACIJU.
NE ZAOŠTRAVATI STVARI"**

Na kraju teksta naznačena je napomena da ako je moguće da se još isti dan (u tekstu stoji "još danas", što znači da su navedene sugestije zapisane na sam dan razgovora sa nadbiskupom), a ako ne sutradan u jutro nakon razgovora, obavjesti predsjednika Savezne komisije za vjerska pitanja Momu Markovića o ishodu razgovora.

Iako nedostaje zapisnik o tom razgovoru nadbiskupa i Ivekovića, ipak nam sam tekst, koji govori o pripremi za taj razgovor, jasno pokazuje koje su bile vjerovatne teme razgovora, tj. koji su problemi u navedenom momentu posebno opterećivali državno-crkvene odnose.

S obzirom da je nedugo nakon navedenog razgovora Iveković prestao obnašati dužnost predsjednika Komisije za vjerska pitanja NRH, za pretpostaviti je da je navedeni razgovor bio i njegov posljednji razgovor sa nadbiskupom Šeperom, bar u toj ulozi.

Zaključak

Bilješke o navedenim razgovorima koji su vođeni između nadbiskupa zagrebačkog i predsjednika Biskupskih konferencija Jugoslavije dr. Franje Šepera i predsjednika Komisije za vjerska pitanja pri Izvršnom vijeću Sabora NR Hrvatske Stjepana Iveko-

vića od 1960. do 1963. godine, vrijedan su izvor za izučavanje novije hrvatske povijesti, a posebice odnosa Katoličke crkve i komunističke vlasti u Jugoslaviji u drugoj polovici XX. stoljeća. Vrijeme u kojem su vođeni navedeni razgovori, je vrijeme neposredno nakon smrti kardinala Alojzija Stepinca, koju komunistički režim nastoji iskoristiti za pokretanje inicijative za normalizaciju crkveno-državnih odnosa, nastojeći kardinala Stepinca prikazati glavnim krivcem za teškoće u tim odnosima. No nasljednik kardinala Stepinca nadbiskup Šeper, vjeran je sljedbenik svih bitnijih načela kardinala Stepinca u politici prema komunističkom režimu, ali vješto koristi spremnost državne vlasti za normalizacijom odnosa, za poboljšanje položaja Katoličke crkve u Jugoslaviji.

Iz navedenih bilješki se vidi svo taktiziranje, nadmudrivanje, te suzdržanost i diplomatičnost sugovornika, uz tek pokoju oštriju primjedbu, te oprez da se kojom oštrijom izjavom ne ugroze pokušaji normalizacije crkveno-državnih odnosa. Također se iz navedenih razgovora mogu razlučiti osnovni problemi koji su u to vrijeme opterećivali crkveno-državne odnose, kao npr. katehizacija, nacionalizacija, svećenici u emigraciji, Zavod Sv. Jeronima u Rimu, putovnice za svećenike i sl.

Iako su kroz te razgovore rješavani samo manji pojedinačni problemi, ipak su ti razgovori imali bitan doprinos u smirivanju napetosti između Crkve i države, te su predstavljali početne korake u procesu rješavanja krupnijih pitanja, koja su rješavana tijekom pregovora Svete Stolice i jugoslavenske vlade o normalizaciji odnosa, što je dovelo do potpisivanja Protokola između Svete Stolice i Jugoslavije 1966. godine.

Summary

Talks between the archbishop of Zagreb, dr. Franjo Šeper, and the president of the Commission for Religions Matters of the NR of Croatia, Stjepan Iveković, from 1960 until 1963

After the death of the cardinal Alojzije Stepinac in 1960, the archbishop dr. Franjo Šeper succeeded him as the head of the Zagreb archbishopric. At that time, the Yugoslav government started an initiative for the normalisation of relations with the Catholic Church. Considering the fact that archbishop Šeper was also the president of Bishops Conferences of Yugoslavia, it was crucial for the Yugoslav government to establish long term contacts with him. The president of the Croatian Commission for Religions Matters, Stjepan Iveković, was in charge of establishing contacts with the archbishop Šeper. The initial talks between the archbishop Šeper and Iveković occurred in February 1960 and their main purpose was to resolve the questions about where and in what manner the cardinal Stepinac should be buried. However, those talks opened up a number of other questions concerning relations between the state and the Church. A number of talks were held from 1960 until 1963, when Iveković leaves the position of the president of the Religions Commission. Notes for the majority of those talks, written by the Commission for Religions Matters, were preserved and are currently stored in the Croatian National Archive in Zagreb. Although those notes come from only one of the involved parties, as at least for now there is no information that other notes were made and preserved in the archives of the Catholic Church, and the validity of those notes can be questioned, the notes are still a valuable source for the study of the state – Church relations in communist Yugoslavia of the sixties. Although relations between Yugoslavia and Vatican were normalised in 1966, it can be said that talks between the archbishop Šeper and Iveković were the beginning of the process of normalisation of those relations, as they opened up a number of issues that had been damaging them and further talks between Yugoslavia and Vatican were held on the basis of those issues.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

34-35-36

ZAGREB 2001-2004

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača

Neven Budak

Redakcija

Ivo Goldstein
Borislav Grgin
Mirjana Matijević-Sokol
Nenad Moačanin
Boris Olujić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednik

Mario Strecha

Tajnik redakcije

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica
Iva Makvić

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje završeno u srpnju 2004. godine

Naklada
400 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 34-35-36
/ [uređivački odbor Mario Strecha... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
2002.-2004. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X